

ФАКУЛЬТЕТ ЕКОНОМІКИ ТРАНСПОРТУ

Кафедра фінансів

К.А. Карачарова

ФІНАНСИ

Конспект лекцій

Частина 1

Харків – 2014

Карачарова К.А. Фінанси: Конспект лекцій. - Харків:
УкрДАЗТ, 2014. - 126 с.

Конспект лекцій призначений для студентів академії економічних спеціальностей всіх форм навчання за напрямом підготовки 6.030508 «Фінанси і кредит». Навчальний матеріал складено з урахуванням вимог кредитно-модульної системи, відповідає складу робочої програми дисципліни «Фінанси». Метою вивчення дисципліни «Фінанси» є розширення та поглиблення якісних і кількісних особливостей економічних процесів.

Матеріал конспекту може бути використаний при вивченні теоретичних основ функціонування державних фінансів і фінансів господарських суб'єктів, податкової та бюджетної систем і при виконанні відповідних практичних робіт.

До конспекту включені теми:

- фінансова система і фінансовий механізм;
- державні фінанси;
- фінанси господарських суб'єктів;
- податки і податкова система;
- бюджет і бюджетна система;
- доходи і видатки державного бюджету.

Дана методична розробка містить графічні зображення різних структур, які дозволяють забезпечити більш ефективне опрацювання студентами навчального матеріалу з дисципліни у процесі самостійної роботи.

У процесі роботи над даним матеріалом студенти повинні узагальнювати, поглиблювати та закріплювати знання за допомогою додаткового самостійного опрацювання навчальної та спеціальної наукової літератури.

Іл. 37, табл. 1, бібліогр.: 5 назв.

Конспект лекцій розглянуто та рекомендовано до друку на засіданні кафедри «Фінанси» 27 лютого 2013 р. протокол № 7.

Рецензент

доц. О.О. Коковіхіна

К.А. Карачарова

ФІНАНСИ

Конспект лекцій

Частина 1

Відповідальний за випуск Карачарова К.А.

Редактор Ібрагімова Н.В.

Підписано до друку 11.04.13 р.

Формат паперу 60x84 1/16. Папір писальний.

Умовн.-друк.арк. 6,0. Тираж 100. Замовлення №

Видавець та виготовлювач Українська державна академія залізничного транспорту,
61050, Харків-50, майдан Фейербаха, 7.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 2874 від 12.06.2007 р.

Зміст

Тема 1 Сутність фінансів, їх функції і роль.....	4
Тема 2 Фінансова система.....	16
Тема 3 Фінансова політика і фінансовий механізм.....	29
Тема 4 Фінанси господарських суб'єктів.....	52
Тема 5 Державні фінанси.....	67
Тема 6 Податки і податкова система.....	76
Тема 7 Бюджет і бюджетна система.....	94
Тема 8 Доходи і видатки державного бюджету.....	108
Список літератури.....	126

ТЕМА 1. СУТНІСТЬ ФІНАНСІВ, ЇХ ФУНКЦІЇ І РОЛЬ

Курс «Фінанси» — теоретична дисципліна, яка вивчає загальнотеоретичні засади фінансових відносин.

Предметом науки про фінанси є сукупність фінансових відносин на різних рівнях економічної системи: загальнодержавному (макрорівень), *регіональному* (рівень адміністративно-територіальних одиниць) і на рівні *окремих суб'єктів господарювання* (мікрорівень). Окремо виділяються міжнародні фінанси.

Понятійний апарат фінансової науки охоплює загальноекономічні та фінансові категорії, які в абстрактно-теоретичній формі характеризують різні сторони реальної фінансової дійсності. Через використання фінансових категорій як інструмента наукового пізнання досягається більш глибоке розкриття сутності фінансів, їх специфіки і особливостей функціонування.

З розвитком держави і товарно-грошового господарства формувались групи складніших категорій — державні доходи і державні видатки, які, у свою чергу, утворюють категорію державного бюджету, а всі разом вони складають найбільш загальну абстракцію фінансової науки — категорію фінансів. Система фінансових категорій характеризується чіткою ієрархічністю і супідрядністю елементів, що забезпечує її цілісність. При цьому поява нових фінансових категорій, зокрема таких, як фінанси підприємств, фінансовий ринок, страхування тощо, їх функціонування і еволюція обумовлені розвитком усієї системи фінансових категорій.

Фінанси — продукт наявності держави і товарно-грошових відносин. Термін «фінанси» походить від латинського «*finis*», тобто кінець. У середньовіччі це слово вживали для позначення строку сплати, а потім і для визначення документів, що свідчили про погашення боргу, якими завершувалась угода. Пізніше терміном «фінанси» стали позначати будь-який примусовий платіж на користь держави.

Фінанси виникли в умовах регулярного товарно-грошового обігу у зв'язку з розвитком держави і потреби у фінансових ресурсах. На ранніх стадіях розвитку держави не існувало

розподілу між ресурсами держави і ресурсами її глави: монархи розпоряджались коштами держави як своєю власністю. Тільки з відділенням державної казни від власності монарха (XVI—XVII ст.) виникають поняття:

- державні фінанси;
- державний бюджет;
- державний кредит.

Фінанси, як і ціна, кредит, заробітна плата, існують об'єктивно як продукт економічного розвитку суспільства.

Вихідним положенням для розкриття сутності фінансів є розуміння того, що **фінанси** — це одна з конкретних історичних форм економічних відносин, функціонування яких пов'язане з об'єктивною необхідністю розподілу і перерозподілу вартості валового внутрішнього продукту. У процесі розподілу формуються та використовуються грошові фонди, призначені для задоволення суспільних інтересів і потреб.

Система суспільних інтересів і потреб досить різноманітна й охоплює загальнодержавні, галузеві, відомчі, корпоративні, колективні, групові, регіональні, місцеві та особисті інтереси. До цього переліку слід додати ще й міжнародні та міждержавні. Зважаючи на обмеженість фінансових ресурсів і на протистояння інтересів один одному, доволі складно досягти оптимального співвідношення в їх задоволенні у процесі вартісного розподілу. Задоволення інтересів одних за рахунок обмеження інших загрожує суспільству негативними наслідками, пов'язаними з суто етичними міркуваннями, соціальним невдоволенням, економічними негараздами і навіть політичними потрясіннями.

Як на макро-, так і на мікрорівнях слід якнайбільше уваги приділяти мотивації нарощування обсягів виробництва і реалізації продукції, робіт і послуг, обсягів фінансових ресурсів, а в ширшому розумінні — валового внутрішнього продукту та національного доходу держави, що може бути забезпечено через розвиток національного підприємництва, створення нових підприємств, розв'язання платіжної кризи, збільшення кількості робочих місць і збільшення доходів і купівельної спроможності населення.

У сучасній економічній і фінансовій літературі **фінанси** визначають як систему економічних відносин, що виникають з

приводу розподілу і перерозподілу вартості валового внутрішнього продукту, а в певних умовах і національного багатства, з метою формування фінансових ресурсів у суб'єктів господарювання і держави і використання їх на розширене відтворення та задоволення інших суспільних інтересів і потреб.

Оскільки використання фінансових ресурсів відбувається в основному через фонди цільового призначення, існує також визначення фінансів як економічної категорії, що відображає створення, розподіл і використання фондів фінансових ресурсів для задоволення потреб господарської діяльності, надання різноманітних послуг населенню з боку держави, забезпечення виконання державою її функцій [4]. Або фінанси трактуються як економічні відносини, пов'язані з формуванням, розподілом і використанням централізованих і децентралізованих фондів грошових коштів з метою виконання функцій і завдань держави і забезпечення умов розширеного відтворення [5].

Під централізованими фінансами розуміють економічні відносини, пов'язані з формуванням і використанням фондів грошових коштів держави, що акумулюються в державній бюджетній системі і урядових позабюджетних фондах, під децентралізованими фінансами — грошові відносини, що опосередковують кругообіг грошових фондів підприємств. Отже, як впливає з наведених визначень, фінансовими будуть ті грошові відносини, які опосередковують відносини розподілу і перерозподілу вартості ВВП.

Разом з тим існує думка, що «**фінанси** — сукупність грошових відносин, пов'язаних з формуванням, мобілізацією і розміщенням фінансових ресурсів і з обміном, розподілом і перерозподілом вартості створеного на основі їх використання валового внутрішнього продукту, а за певних умов і національного багатства». Зарубіжна фінансова наука трактує фінанси досить розширено, не обмежуючись здебільшого будь-якими рамками. Де існують товар і гроші — там мають місце фінанси.

Зауважимо, що наведені визначення економічної сутності фінансів не вичерпують усього розмаїття концептуальних підходів і міркувань із цього питання. Про розбіжність позицій можна судити хоча б із такого короткого їх переліку.

1 Фінанси — це застосування різноманітних прийомів і методів для досягнення максимального достатку фірми або загальної вартості капіталу, вкладеного в справу.

2 Фінанси — система грошових відносин з приводу руху фондів коштів.

3 Фінанси є системою імперативних грошових відносин.

4 Фінанси — це планомірний рух фінансових фондів, що виражають відносини з приводу необхідного вилучення вартості, та їхнього використання в суспільних інтересах.

Перше визначення у наведеному переліку акцентує увагу на фінансах фірми, ігноруючи інші структурні підрозділи економічної системи. Крім того, наведене визначення стосується не стільки фінансів підприємства, скільки управління їхніми фінансами (фінансового менеджменту).

У другому визначенні дещо звужується сфера дослідження — поза увагою залишається безфондова форма руху фінансових ресурсів.

Третій і четвертий підходи перетворюють фінанси з економічної категорії на явище, яке організується державою, тобто фактично викреслюють фінанси мікрорівня. Отже, фінанси є багатоплановим суспільним явищем, яке характеризується різними сутнісними ознаками та формами прояву.

Важливою ознакою фінансів є їх грошовий характер. Справді, фінанси завжди мають грошову форму вираження. Гроші є обов'язковою умовою існування фінансів. У цьому зв'язку неправомірно відносити до фінансів натуральні відносини, які мали місце в епоху рабовласництва і феодалізму. Наявність фінансових відносин завжди супроводжується реальним рухом грошових коштів. Немає грошей — не може бути і фінансів. Тому часто вживається таке визначення, як фінансово-грошові відносини. Але це не дає підстав для ототожнення категорій «фінанси» і «гроші».

За своїм місцем у товарному виробництві й обігу гроші — це специфічний товар, що має властивість обмінюватися на будь-який інший товар, тобто є загальним еквівалентом. Гроші мають своє призначення в економічному житті суспільства, що виражено в їхніх функціях.

Гроші — це поняття більш загальне. Можна мати гроші і водночас не мати жодного стосунку до фінансів, і навпаки, за відсутності грошей, лише володіючи майном, майновими правами, правами інтелектуальної власності, оцінивши їхню вартість, можна здійснювати інвестування, бути співзасновником фірми, мати стосунок до фінансово-господарської діяльності фірми. *Функціонування фінансів базується на таких функціях грошей, як засіб платежу, засіб нагромадження, світові гроші.*

Розподіл і перерозподіл вартості за допомогою фінансів обов'язково супроводжується рухом грошових коштів, які набувають специфічної форми фінансових ресурсів. Вони формуються у суб'єктів господарювання і держави за рахунок різних грошових доходів, відрахувань і надходжень, а використовуються на розширене відтворення виробництва, матеріальне стимулювання працівників, задоволення соціальних та інших потреб суспільства.

Матеріальними носіями фінансових відносин виступають фінансові ресурси. Фінансові ресурси самі по собі не визначають сутності фінансів, не розкривають їх внутрішнього змісту і суспільного призначення. Фінансова наука вивчає не фінансові ресурси як такі, а економічні відносини, що виникають у процесі їх формування, розподілу і використання.

Однією з важливих ознак фінансів як економічної категорії є *розподільний характер фінансових відносин.* Учасниками таких відносин у межах національної держави є держава, підприємства, установи, організації, громадяни. Фінансові операції також можуть відбуватися між державами, національною державою та міжнародними фінансовими інституціями, між вітчизняними підприємствами та іноземними фірмами.

Сферою виникнення фінансових відносин є процеси первинного розподілу вартості суспільного продукту, тобто коли ця вартість розподіляється на зарплату, прибуток тощо і формуються грошові доходи. Відокремлення у складі виторгу від реалізації продукції прибутку, відрахувань на соціальне страхування, амортизаційних відрахувань відбувається за допомогою фінансів і відображає процес розподілу вартості відповідно до цільових призначень кожної її частини. Подальший перерозподіл вартості між суб'єктами господарювання

(вилучення частини прибутку на користь держави, сплата податків громадянами тощо) і конкретизація цільового її використання (направлення прибутку на фінансування капітальних вкладень, економічне стимулювання, виплату дивідендів та ін.) теж відбувається на основі фінансів.

Фінансові відносини супроводжуються реальним рухом грошових коштів, що має місце в процесі розподілу й обміну. Але характер руху вартості (у її грошовій формі) на цих стадіях відтворювального процесу різний. У процесі розподілу рух вартості в грошовій формі відбувається відособлено від руху товарів і характеризується її відчуженням (переходом від одних власників до інших) або цільовим відособленням кожної частини вартості (у межах одного власника).

Під час обміну вартість у грошовій формі обмінюється на товарну форму, тобто відбуваються акти купівлі-продажу. Вартість не відчужується, а лише змінює свою форму — з грошової на товарну. Отже, на стадії розподілу має місце односторонній (без зустрічного еквівалента) рух грошової форми вартості, а під час обміну — двосторонній (зустрічний) рух вартостей, одна з яких перебуває у грошовій формі, а інша — у товарній. Обмінні операції обслуговуються такими категоріями, як гроші і ціна.

Фінанси мають більш широкий діапазон розподілу, ніж ціна. Вони забезпечують не лише первинний розподіл вартості валового внутрішнього продукту на рівні виробничої структури, а й подальший перерозподіл через бюджетну систему. На цьому етапі ціни можуть регулюватися за допомогою дотацій і виплат із бюджету різниці в цінах (дотації вугільній промисловості, дотації на комунальні послуги, потреби електротранспорту, на окремі види ліків).

У розподільних процесах поряд з фінансами та ціною беруть участь також заробітна плата і кредит. У практиці господарювання доцільне комплексне використання усіх цих економічних категорій з урахуванням відмінностей кожної з них.

Прояв сутності фінансів у реальній практичній діяльності розглядається через характеристику функцій, які притаманні даній категорії.

Необхідно усвідомити, що функції завжди похідні від сутності, яку вони виражають, і показують як, у який спосіб

реалізується суспільне призначення даної економічної категорії. Оскільки *специфічне суспільне призначення фінансів* — забезпечити розподіл і перерозподіл вартості валового внутрішнього продукту, вираженої в грошовій формі, між різними суб'єктами господарювання і напрямами цільового використання, сутність фінансів проявляється насамперед через розподільну функцію. Фінанси за допомогою розподільної функції обслуговують різні етапи розподілу (первинний розподіл і перерозподіл вартості суспільного продукту), різні сфери суспільного життя — сферу матеріального виробництва, сферу обміну і споживання. Фінансовому розподілу притаманні різні види розподілу: внутрішньогосподарський, внутрішньогалузевий, міжгалузевий, міжтериторіальний.

Об'єктами дії розподільної функції фінансів є вартість валового внутрішнього продукту, а також частина національного багатства, яка набуває грошової форми (у разі перерозподілу раніше накопиченого виробничого потенціалу, покриття збитків від стихійного лиха тощо).

Суб'єктами за фінансового методу розподілу ВВП є юридичні і фізичні особи, у розпорядженні яких формуються фінансові ресурси, а також держава.

Розподільна функція фінансів реалізується в процесі первинного розподілу і перерозподілу вартості ВВП.

Первинний розподіл — це розподіл доданої вартості й формування первинних доходів суб'єктів, які беруть участь у створенні ВВП. Первинними доходами на цій стадії є: у фізичних осіб — заробітна плата, у юридичних осіб — прибуток, у держави — прибуток державного сектора, що централізується в бюджеті, надходження від державних послуг, ресурсів, угідь, а також непрямі податки.

Перерозподіл полягає у створенні й використанні централізованих фондів. За рівнем централізації вони поділяються на загальнодержавні, регіональні, відомчі й корпоративні. Загальнодержавні включають державний бюджет і фонди цільового призначення, *регіональні* — місцеві бюджети і позабюджетні фонди органів місцевого самоврядування. *Відомчі* — це фонди, що створюють міністерства і відомства. Корпоративні фонди

передбачають централізацію частини доходів структурних підрозділів у корпоративних об'єднань.

Провідну роль у перерозподільному процесі відіграє держава. У процесі перерозподілу на загальнодержавному рівні можна виділити окремі стадії перерозподілу. Спочатку відбувається мобілізація і формування загальнодержавних фондів (державного бюджету і цільових загальнодержавних позабюджетних фондів), потім стадія використання цих фондів — направлення коштів на розвиток пріоритетних галузей народного господарства, соціально-культурні заходи, управління, оборону, виплату пенсій тощо. Звідси виникають відносини вторинного перерозподілу.

Кінцевим результатом перерозподільного циклу є те, що одна частина перерозподілених грошових ресурсів через механізм бюджетного фінансування знову переходить у сферу матеріального виробництва, щоб почати новий цикл первинного розподілу з наступним перерозподілом, інша частина перерозподілених грошових ресурсів переходить у сферу споживання (освіта, охорона здоров'я, культура, оборона, держуправління тощо).

Беручи активну участь у розподілі і перерозподілі створеної вартості, фінанси сприяють трансформації пропорцій, що виникли під час її первинного розподілу, у пропорції кінцевого використання. Поряд з розподільною фінанси виконують контрольну функцію, сутність якої проявляється в контролі за розподілом ВВП між відповідними грошовими фондами і каналами розподілу та їх цільовим використанням.

Основу контрольної функції фінансів становить рух фінансових ресурсів, який відбувається у фондовій і нефондовій формах. Через кількісне вираження фінансових ресурсів фінанси здатні кількісно відображати вартісні пропорції, що формуються в суспільстві, і контролювати їх. Завдяки контрольній функції фінансів суспільство контролює повноту і своєчасність забезпечення фінансовими ресурсами різних суб'єктів господарювання, включаючи державу, економне й ефективне використання коштів. Головною контрольною пропорцією є пропорції між фондами нагромадження і споживання. Контрольна функція діє не ізольовано, вона тісно пов'язана з розподільною і проявляється у фінансовому контролі.

Деякі економісти стверджують, що фінансам притаманні й інші функції: оперативна, регулювальна, стимулювальна, перерозподільна, відтворювальна, формування грошових фондів, використання грошових фондів, стабілізаційна функція, а також виробнича. Не применшуючи значення таких підходів, можна стверджувати, що фінанси держави відіграють важливу роль у розширеному відтворенні саме завдяки розподільній функції.

Фінанси, породжені розподільним процесом, тобто економічними відносинами, пов'язані з розподілом і перерозподілом вартості суспільного продукту, використовуються на всіх стадіях його руху: виробництва, розподілу, обміну і споживання. Фінанси об'єктивно необхідні, оскільки зумовлені потребами суспільного розвитку, їх функціонування дає змогу сформувати у розпорядженні суб'єктів господарювання і держави необхідні фінансові ресурси.

Фінанси, як ніяка інша економічна категорія (ціна, кредит, заробітна плата тощо), дають змогу пристосувати (трансформувати) потреби виробництва до потреб споживання. Без фінансів неможливо забезпечувати індивідуальний і суспільний кругообіг виробничих фондів на розширеній основі, регулювати галузеву і територіальну структуру економіки, стимулювати підвищення ефективності виробництва і задовольняти інші суспільні потреби.

Виникнення фінансових відносин, як і їх відмирання, є об'єктивними процесами, що не пов'язані з діяльністю держави. Держава може лише впливати на розвиток фінансових відносин: вводити чи відмінити конкретні види платежів, змінювати форми використання фінансових ресурсів і т. п.

Визначаючи організаційні форми прояву категорії фінансів, держава використовує останні як інструмент управління економікою. Без фінансів неможливо забезпечити індивідуальний кругообіг виробничих фондів на розширеній основі, запроваджувати науково-технічні досягнення, стимулювати інвестиційну діяльність, регулювати структурну перебудову економіки.

Як економічний інструмент господарювання фінанси здатні кількісно і якісно впливати на суспільне виробництво. Кількісний вплив характеризується обсягом і пропонуванням мобілізованих,

розподілених і використаних фінансових ресурсів. *Якісний вплив* виявляється в інтересах учасників відтворювального процесу через форми організації фінансових відносин (у який спосіб формуються фінансові ресурси, у яких формах і на яких умовах відбувається їх рух і використання). Саме через якісний вплив відбувається перетворення фінансів в економічний стимул розвитку суспільного виробництва.

Можна виділити три *головні напрями фінансового впливу* на процеси суспільного розвитку:

- фінансове забезпечення потреб розширеного відтворення;
- фінансове регулювання економічних і соціальних процесів;
- фінансове стимулювання.

Фінансове забезпечення відтворювального процесу — це покриття затрат за рахунок фінансових ресурсів, акумульованих суб'єктами господарювання і державою. В умовах економічної і фінансової самостійності суб'єкти господарювання формують джерела розширеного відтворення за рахунок власних фінансових ресурсів, залучених на акціонерній основі або на пайових засадах грошових коштів інших підприємств, використання банківських кредитів, бюджетних асигнувань та ін. Додатковими джерелами фінансового забезпечення можуть бути кошти, мобілізовані на ринку цінних паперів, іноземні інвестиції.

Фінансове забезпечення розширеного відтворення може здійснюватись у таких формах:

- *бюджетне фінансування* як надання коштів з бюджету на безповоротних засадах;
- *кредитування* — це надання коштів на принципах повернення, платності, строковості і забезпеченості;
- *самофінансування* передбачає відшкодування видатків суб'єктів господарювання з основної діяльності та її розвитку за рахунок власних джерел. Принцип самофінансування допускає залучення кредитних ресурсів;
- *оренда (лізинг)* — це передання майна у користування за певну плату і на певний строк;
- *інвестування* — процес вкладення грошей у ті чи інші об'єкти з розрахунком на збільшення їх вартості, а також отримання додаткового доходу.

Фінансове регулювання економічних і соціальних процесів відбувається насамперед через перерозподіл частини доходів підприємств і організацій, а також населення і спрямування цих коштів у бюджети та державні цільові фонди для задоволення державних потреб.

Конкретними формами здійснення розподілу і перерозподілу створеної вартості є фінансові важелі, до яких відносять податки, обов'язкові збори, норми амортизаційних відрахувань, норми витрачання коштів у бюджетних установах, орендна плата, процент за кредит, дотації, субсидії, субвенції, штрафи, пеня, премії та ін. Особливістю фінансових важелів є те, що вони ґрунтуються на врахуванні економічних інтересів держави, підприємств, організацій, населення.

У складі **фінансових стимулів розвитку виробництва і підвищення його ефективності** можна виділити:

- бюджетні стимули;
- ефективне інвестування фінансових ресурсів;
- фінансові пільги і санкції.

Структурно-логічні схеми до теми 1 «Суть фінансів, їх функції і роль» наведені у рисунках: 1.1; 1.2.

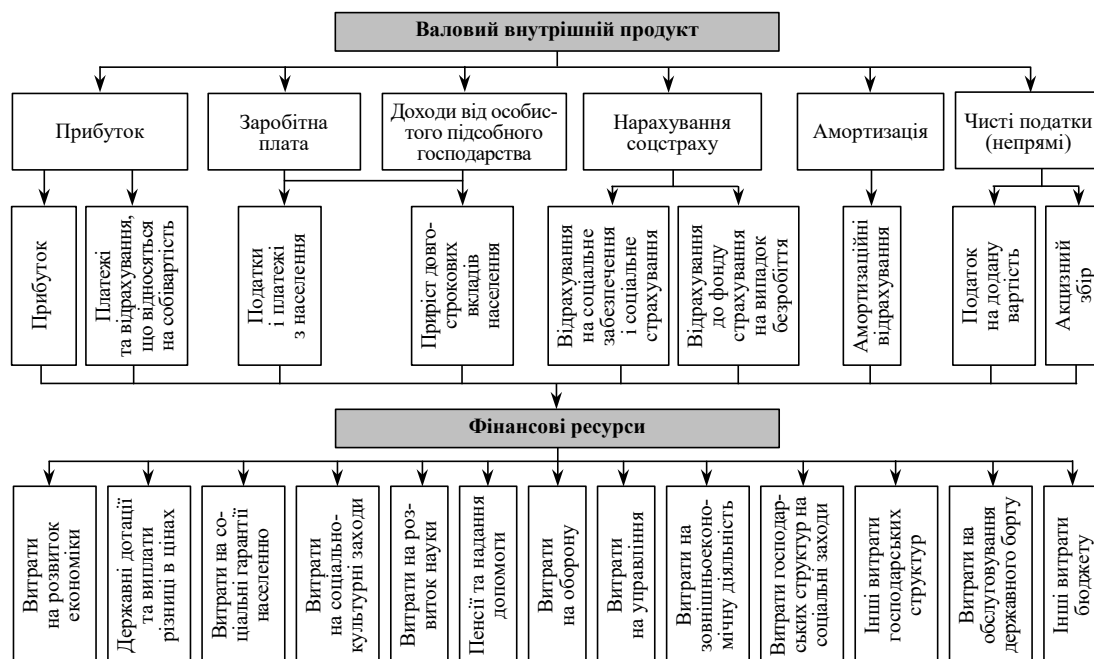

Рисунок 1.1 – Взаємозв'язок фінансових ресурсів із вартісною структурою внутрішнього валового продукту

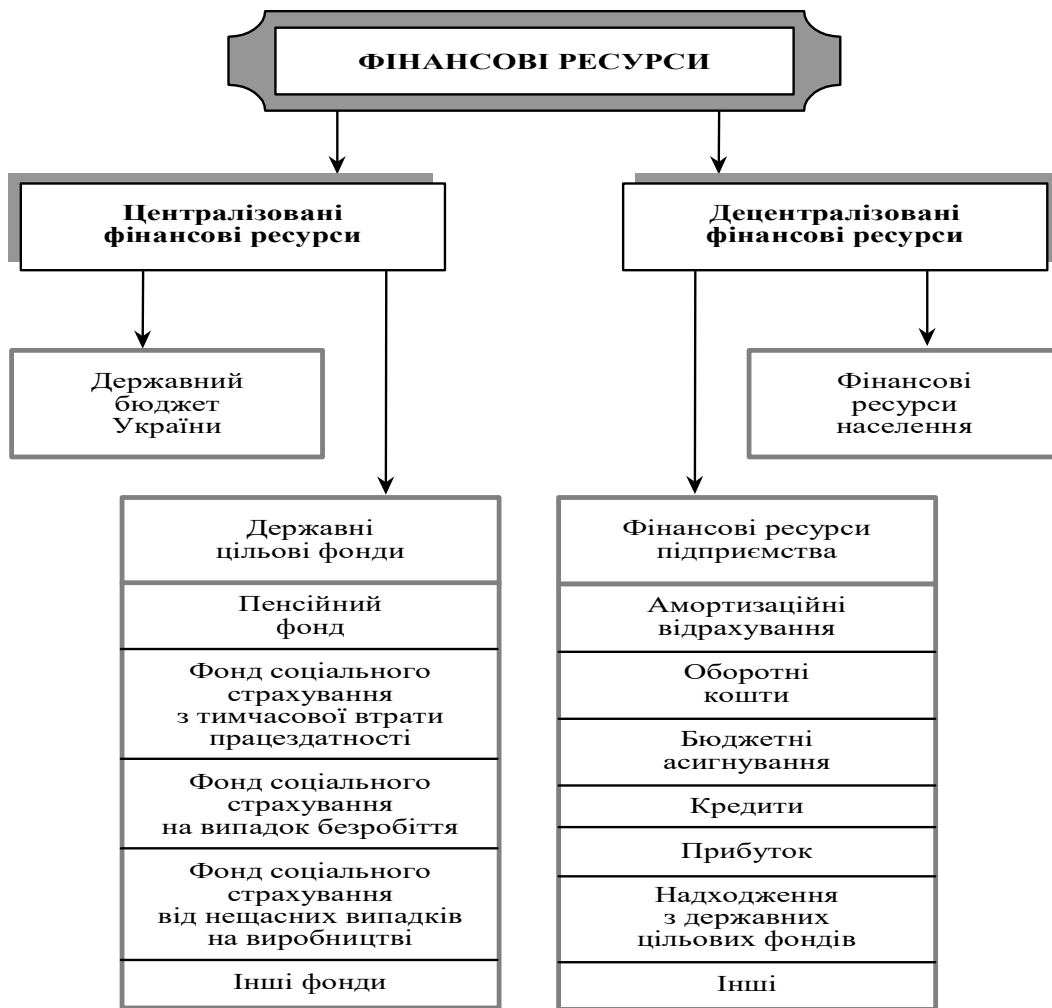

Рисунок 1.2 – Склад фінансових ресурсів

ТЕМА 2. ФІНАНСОВА СИСТЕМА

Фінансова система іноді ототожнюється з фінансовим апаратом. Необхідно розрізняти ці поняття, оскільки правильне визначення фінансової системи сприяє розбудові ефективної фінансової політики, націленої на економічне зростання та фінансову стабілізацію.

За єдиної сутності фінансових відносин існують певні особливості в створенні та використанні фінансових ресурсів, які зосереджені в розпорядженні держави, підприємницьких структур, певних фінансових інституцій для фінансового забезпечення їхньої діяльності. Оскільки концентрація фінансових ресурсів проводиться у відповідних грошових фондах, фінансова система визначається як сукупність окремих її ланок, що мають особливості в створенні та використанні фондів фінансових ресурсів, які зосереджені в розпорядженні держави, нефінансового сектора економіки, певних фінансових інституцій, домогосподарств для фінансового забезпечення економічних і соціальних потреб суспільства в цілому, окремих верств населення, господарських структур.

В основу виділення сфер покладено рівень економічної системи:

- рівень мікроекономіки — фінанси суб'єктів господарювання;
- рівень макроекономіки — державні фінанси;
- рівень світового господарства — міжнародні фінанси;
- забезпечуюча сфера — фінансовий ринок.

Фінансові системи держав можуть розрізнятися за своєю структурою, оскільки вони є відображенням існуючої моделі економіки, але у всіх у них є загальна ознака — це різноманітні фонди фінансових ресурсів, які розрізняються методами мобілізації і напрямками використання. Нині у світі налічується понад 20 різних моделей фінансових систем окремих держав. Структура фінансової системи динамічна. У державах із перехідною економікою фінансові системи характеризуються тим, що окремі їхні ланки перебувають на стадії формування. Це насамперед фінансовий ринок, страхові фонди і страховий ринок, державний кредит, місцеві фінанси.

Базовою ланкою фінансової системи є фінанси підприємницьких структур, до якої належать фінанси як виробничої, так і невиробничої сфер. Вони обслуговують створення валового внутрішнього продукту — основного джерела фінансових ресурсів. Нині підприємницькі структури володіють 25—30 % всіх фінансових ресурсів держави. Фінанси виробничої сфери залежно від форми власності поділяються на державні, акціонерні, колективні, індивідуальні, орендні, спільні тощо, а залежно від виду діяльності суб'єкта господарювання — на фінанси машинобудування, будівництва, сільського господарства, транспорту.

Фінанси соціальної сфери, яка поділяється на фінанси освіти, охорони здоров'я, культури, оборони й інших підрозділів, характеризуються особливостями створення й використання фондів і фінансових ресурсів, зокрема наявністю поряд із власними джерелами бюджетного фінансування. Провідне місце належить підприємствам державної форми власності, хоча із розвитком ринкових відносин питома вага підприємств недержавної форми власності зростатиме.

У процесі своєї діяльності підприємства вступають у взаємовідносини з іншими суб'єктами господарювання, з фізичними особами, з різними ланками фінансової системи. Фінанси підприємницьких структур пов'язані з розподільними і перерозподільними відносинами, які можна об'єднати у три групи: внутрішні, внутрішньокорпоративні й зовнішні.

Державні фінанси охоплюють: державний і місцеві бюджети; державні фонди цільового призначення; державний кредит; фінанси підприємств і організацій державної форми власності. У сфері державних фінансів грошові потоки відображають відносини перерозподілу ВВП. Переважно це зовнішні відносини. Провідне місце у державних фінансах належить бюджетам різних рівнів, які об'єднуються в Україні у зведеному бюджеті держави. Мобілізуючи доходи до бюджету, держава впливає на фінансові можливості господарських структур і громадян, використовуючи насамперед податковий механізм (за допомогою об'єктів оподаткування, ставок податків і пільг в оподаткуванні), а також створюючи сприятливий інвестиційний клімат для залучення зовнішніх джерел фінансування, зокрема

через надання привілеїв в імпорті, створення спеціальних економічних зон, технополісів тощо.

Із бюджету фінансуються операційні та інші витрати на розвиток агропромислового комплексу, надаються дотації вугільній промисловості, спрямовуються капіталовкладення в об'єкти загальнодержавного значення, фінансуються науково-технічні програми. Державні фонди цільового призначення концентрують у своєму розпорядженні майже чверть усіх фінансових ресурсів держави. До них належать Пенсійний фонд та інші соціальні фонди.

Така ланка фінансової системи, як державний кредит, покликана мобілізувати фінансові ресурси для фінансування витрат із бюджету, котрі не відшкодовуються його доходами. Кошти державного кредиту спрямовуються на покриття бюджетного дефіциту. Через державний кредит держава має змогу зменшувати інфляційні процеси.

Фінансовий ринок як сфера фінансової системи включає ринок грошей, кредитних ресурсів, цінних паперів і фінансових послуг. Ринок грошей, або валютний ринок, — це створення фондів фінансових ресурсів для здійснення зовнішньоторговельних операцій. Ринок кредитних ресурсів є формою залучення тимчасово вільних коштів на інвестиційні та інші потреби. Регулюється ринок кредитних ресурсів за допомогою облікової ставки Національного банку України.

Ринок цінних паперів — це мобілізація коштів на потреби господарської діяльності через випуск і реалізацію цінних паперів, які є гарантом повернення вкладених коштів і одержання доходу. Операції з реалізації цінних паперів здійснюються на фондовому ринку. Ринок фінансових послуг в Україні лише формується.

Важливу роль у фінансовій системі має відігравати така її сфера, як страхування. У ній формуються фонди фінансових ресурсів, основне призначення яких — покрити втрати економіки та окремих громадян, що виникли з непередбачених причин. Страхові фонди перебувають у розпорядженні страхових компаній і можуть бути використані також як інвестиційний і кредитний ресурси в економіці до настання страхового випадку.

До видатків домогосподарств належать витрати на придбання споживчих товарів, оплату наданих послуг і виконаних робіт, формування заощаджень, купівлю цінних паперів та інші витрати. Домогосподарства тісно пов'язані з іншими ланками фінансової системи. Так, домогосподарства отримують кошти з бюджету і від господарських структур у вигляді оплати праці та одержання безоплатних послуг від держави. Домогосподарства вносять платежі до бюджету і централізованих фондів, беруть участь у формуванні страхових фондів, є суб'єктами фінансового ринку.

Сфера міжнародних фінансів відображає перерозподільні відносини на світовому рівні. Міжнародні фінансові відносини характеризують грошові потоки між суб'єктами різних країн: між урядами, підприємствами, громадянами й урядами. Міжнародні фінансові організації вступають у взаємовідносини з урядами окремих країн з метою формування бюджету чи інших фондів цих організацій. Отримані кошти використовуються на фінансування централізованих заходів, проектів і програм, на фінансову допомогу окремим країнам, утримання апарату цих організацій.

Недоліки в організації фінансової діяльності підприємницьких структур, їх збитковість зменшують надходження до бюджетної системи, централізованих цільових фондів, страхових фондів. Це звужує фінансові можливості держави, зумовлюючи дефіцит бюджету. Наявність дефіциту бюджету може призвести до зростання інфляції або державного боргу, що негативно позначиться на діяльності всіх учасників фінансового ринку. Розлад фінансової системи може спричинити фінансову кризу в державі.

На поверхні явищ фінансова криза проявляється у зростанні бюджетного дефіциту, державного боргу, інфляції. Як наслідок — значне зниження платоспроможності підприємницьких структур, життєвого рівня населення, соціальне розшарування в суспільстві.

Основними напрямками подолання фінансової кризи може бути зокрема запровадження жорсткого режиму економії щодо витрачання бюджетних коштів, передусім на управління, оборону, фінансування збиткових і низькорентабельних виробництв, різні види дотацій; визначення доцільності фінансування деяких соціальних витрат; зменшення обсягів фінансових запозичень, насамперед зовнішніх; удосконалення

інструментів залучення до інвестиційної сфери особистих накопичень населення; забезпечення фінансової підтримки малого бізнесу; оптимізація рівня податкових вилучень до бюджету.

Ефективне функціонування кожної зі складових фінансової системи можливе за умов чіткого законодавчого урегулювання їх взаємодії. Загальне керівництво фінансовою діяльністю в Україні здійснюють органи державної влади й управління. Разом з тим рух грошових коштів повинен бути скоординованим через управління фінансовими потоками, що забезпечується фінансовим апаратом.

Фінансовий апарат — це сукупність фінансових установ, на які покладено управління фінансовою системою держави. До організаційного складу фінансової системи України входять: Міністерство фінансів, Державна податкова адміністрація, Державна контрольно-ревізійна служба, Державне казначейство, Рахункова палата, Державна комісія з цінних паперів і Фондового ринку та ін. Розподіл функцій в управлінні фінансами між органами державної влади й управління:

- **Верховна Рада України**, як єдиний орган законодавчої влади, ухвалює закони, у тому числі з фінансових питань, затверджує Державний бюджет України та вносить зміни до нього; здійснює контроль за виконанням Державного бюджету України; приймає рішення щодо звіту про його виконання; визначає засади внутрішньої і зовнішньої політики;

- **Президент України**, як глава держави, створює у межах коштів, передбачених у Державному бюджеті України, для здійснення своїх повноважень консультативні, дорадчі та інші допоміжні органи і служби; підписує закони, ухвалені Верховною Радою України; має право вето щодо цих законів із наступним поверненням їх на повторний розгляд Верховної Ради України;

- **Кабінет Міністрів України**, як вищий орган у системі органів виконавчої влади, забезпечує проведення фінансової, цінової, інвестиційної та податкової політики; політики у сферах праці і зайнятості населення, соціального захисту, освіти, науки і культури, охорони природи, екологічної безпеки і природокористування; організує розроблення проекту закону про Державний бюджет України і забезпечує виконання затвердженого Верховною Радою України Державного бюджету України, надає Верховній Раді України звіт про його виконання.

Провідну роль в управлінні фінансами виконує Міністерство фінансів. Саме на нього покладені завдання загального керівництва всією фінансовою системою. Міністерство фінансів України має розгалужену регіональну структуру, яка включає Міністерство фінансів Республіки Крим, обласні та міські (м. Києва і Севастополя) фінансові управління, районні та міські (міст республіканського та обласного підпорядкування) фінансові відділи.

Регіональні фінансові органи мають систему подвійного підпорядкування. Вертикально вони підпорядковані відповідному фінансовому органу вищого рівня (наприклад, районні фінансові відділи — обласному фінансовому управлінню). Горизонтально фінансові органи підпорядковані місцевим органам державного управління, тобто входять до складу відповідних державних адміністрацій.

Основні функції Міністерства фінансів:

- вироблення основ і напрямів фінансової політики держави та розроблення заходів щодо їх реалізації;

- організація бюджетного процесу, складання проекту Державного бюджету та його виконання після затвердження Верховною Радою України;

- організаційне регулювання фінансової діяльності суб'єктів господарювання через установлення правил здійснення фінансових операцій, форм фінансових документів, порядку і стандартів ведення бухгалтерського обліку і фінансової звітності;

- організація функціонування ринку цінних паперів;

- здійснення заходів з мобілізації коштів через систему державного кредиту та управління державним боргом;

- забезпечення фінансових відносин держави з іншими країнами, міжнародними організаціями і фінансовими інституціями;

- організація і здійснення фінансового контролю в країні.

Удосконалення діяльності Міністерства фінансів України і перетворення його в координатора економічних реформ у країні передбачає значне розширення його функцій:

- ♦ розроблення макроекономічної стратегії та макроекономічного прогнозування;

- ♦ розроблення податкової та фіскальної політики;

- ◆ забезпечення стабільності державних фінансів;
- ◆ розроблення митної політики й організація митної справи;
- ◆ організація і контроль за страховою діяльністю;
- ◆ сприяння розвитку місцевого самоврядування і реформування міжбюджетних відносин та ін.

До складу Міністерства фінансів України входять два обособлені підрозділи: контрольно-ревізійна служба і державне казначейство.

Державна контрольно-ревізійна служба складається з Головного контрольно-ревізійного управління України, контрольно-ревізійних управлінь у Республіці Крим, областях, містах Києві і Севастополі, контрольно-ревізійних підрозділів (відділів, груп) у районах, містах і районах у містах. Спеціалізується на здійсненні фінансового контролю.

Органи Державної контрольно-ревізійної служби виконують такі функції:

- організують роботу контрольно-ревізійних підрозділів на місцях щодо проведення ревізій і перевірок, узагальнюють наслідки ревізій і перевірок, у випадках, передбачених законодавством, повідомляють про них органам законодавчої та виконавчої влади;

- проводять ревізії та перевірки фінансової діяльності, стану та збереження коштів і матеріальних цінностей, достовірності обліку і звітності в міністерствах, відомствах, державних комітетах та інших органах державної виконавчої влади, у державних фондах, бюджетних установах, а також на підприємствах і в організаціях, які отримують кошти з бюджету і з державних валютних фондів;

- проводять ревізії та перевірки правильності витрачання державних коштів на утримання місцевих органів державної виконавчої влади, установ і організацій і діють за кордоном і фінансуються за рахунок державного бюджету;

- контролюють повноту оприбуткування, правильність витрачання і збереження валютних коштів;

- здійснюють контроль за усуненням недоліків і порушень, виявлених попередніми ревізіями та перевітками;

- розробляють інструктивні та інші нормативні акти про проведення ревізій і перевірок;

• здійснюють методичне керівництво і контроль за діяльністю підпорядкованих контрольно-ревізійних підрозділів; узагальнюють досвід проведення ревізій і перевірок і поширюють його серед контрольно-ревізійних служб, розробляють пропозиції щодо удосконалення контролю.

З ініціативи державної контрольно-ревізійної служби ревізія або перевірка підприємства, установи, організації може проводитись не частіше ніж один раз на рік. Але за дорученням правоохоронних органів ревізія чи перевірка може бути проведена в будь-який час.

Державне казначейство створено з метою ефективного управління коштами Державного бюджету України, підвищення оперативності у фінансуванні видатків у межах наявних обсягів фінансових ресурсів у Державному бюджеті. Основними завданнями Казначейства є:

- ◆ організація виконання Державного бюджету України і здійснення контролю за ним;
- ◆ управління наявними коштами Державного бюджету України, у тому числі в іноземній валюті, і коштами державних позабюджетних фондів у межах видатків, установлених на відповідний період;
- ◆ фінансування видатків Державного бюджету України;
- ◆ ведення обліку касового виконання Державного бюджету України, складання звітності про стан виконання Державного бюджету України;
- ◆ управління державним внутрішнім і зовнішнім боргом відповідно до чинного законодавства;
- ◆ розподіл між Державним бюджетом України та бюджетами Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва і Севастополя відрахувань від загальнодержавних податків, зборів і обов'язкових платежів за нормативами, затвердженими Верховною Радою України;
- ◆ здійснення контролю за надходженням, використанням коштів державних позабюджетних фондів;
- ◆ розроблення нормативно-методичних документів з питань бухгалтерського обліку, звітності та організації виконання бюджетів усіх рівнів, які є обов'язковими для всіх підприємств, установ та організацій, що використовують бюджетні кошти і кошти державних позабюджетних фондів.

Основне завдання **Державної податкової адміністрації України** полягає в реалізації податкової політики держави. На податкову адміністрацію покладені такі основні функції:

- розроблення проектів податкового законодавства;
- контроль за правильністю обчислення податків та інших обов'язкових платежів і своєчасністю їх сплати;
- облік платників податків і надходжень платежів до бюджету;
- накладення штрафних санкцій і адміністративних стягнень на порушників податкового законодавства;
- проведення масово-роз'яснювальної роботи серед платників податків;
- міжнародне співробітництво у сфері оподаткування.

Державна податкова адміністрація України здійснює свої повноваження безпосередньо та через утворені регіональні державні податкові адміністрації в Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві та Севастополі, а також державні податкові інспекції в районах, містах (крім міст Києва і Севастополя), районах у містах, міжрайонні, об'єднані державні податкові інспекції, а також спеціалізовані державні податкові інспекції. Вищою ланкою ДПА є Головна державна податкова адміністрація. Вона розробляє проекти податкового законодавства і організує податкову роботу і діяльність податкових органів у країні. Безпосередню податкову роботу ведуть податкові інспекції в районах і містах (без районного поділу). Вони здійснюють облік усіх платників, що перебувають на даній території і контролюють їх розрахунки з бюджетом.

Рахункова палата Верховної Ради створена з метою здійснення позаповідомчого контролю за складанням і виконанням державного бюджету, вироблення й аналізу бюджетної політики держави, контролю у сфері державного кредиту і грошово-кредитної політики. Вона виступає в ролі експертного органу Верховної Ради України, готуючи відповідні висновки і рекомендації з питань фінансової діяльності органів управління. Рахункова палата може проводити також ревізійну роботу в різних ланках фінансової системи.

Національний банк України є основною фінансовою інституцією у сфері грошового ринку. Основне завдання Національного банку — регулювання грошового обігу й

організація ефективного функціонування кредитної системи. Національний банк проводить також значну роботу щодо обслуговування уряду. Він виконує агентські послуги з розміщення державних цінних паперів і обслуговування державного боргу, організує касове виконання бюджету, проводить міжнародні розрахунки держави, здійснює валютне регулювання.

Міжбанківська валютна біржа проводить торги з купівлі-продажу іноземних валют. Ціни, які формуються на цій біржі, характеризують ринковий курс валют, тобто той, який складається під впливом попиту і пропонування, як на національну, так і на іноземні валюти. Вплив Національного банку на ринковий курс національної валюти здійснюється завдяки участі його у торгах через скупку тієї чи іншої валюти або валютні інтервенції.

Державна комісія з цінних паперів і фондового ринку організує функціонування ринку цінних паперів. Вона проводить реєстрацію випуску цінних паперів і регулює їх кругообіг. Забезпечує формування інфраструктури ринку, видає ліцензії фінансовим посередникам, які здійснюють операції з цінними паперами. Комісія здійснює контроль за діяльністю суб'єктів ринку цінних паперів — емітентів, інвесторів, фінансових посередників, фондових бірж — відповідно до чинного у цій сфері законодавства.

Фондова біржа проводить операції з цінними паперами. Основне її призначення — організація функціонування вторинного ринку. Однак, з одного боку, через неї може здійснюватись і первинне розміщення цінних паперів, а з іншого — і вторинний ринок може функціонувати поза біржею. У зв'язку з цим розрізняють біржовий і позабіржовий обіг цінних паперів. Як центр торгівлі цінними паперами, фондова біржа є індикатором ділової активності й проводить котирування акцій підприємств. Цим створюється система незалежної і досить об'єктивної оцінки діяльності акціонерних товариств. Тому бюлетені фондових бірж відіграють велике значення у функціонуванні фінансової системи та економіки країни.

Фінансові посередники на ринку цінних паперів виконують роль сполучної ланки між емітентами цінних паперів та інвесторами. З одного боку, за дорученням емітентів вони

проводять випуск і розміщення цінних паперів на фінансовому ринку. З іншого боку, вони проводять операції з купівлі цінних паперів на підставі угод з інвесторами. Діяльність фінансових посередників засновується на їх інформованості та глибоких знаннях ринку цінних паперів.

Пенсійний фонд створений з метою акумуляції раціонального розміщення коштів, призначених для пенсійного забезпечення. Він виконує функції нарахування пенсій і проведення їх виплат. Пенсійний фонд, як орган управління, має відповідні повноваження з контролю за повнотою і своєчасністю сплати внесків підприємств до фонду. Фонд соціального страхування виконує аналогічні функції стосовно відповідного цільового фонду.

Структурно-логічні схеми до теми 2 «Фінансова система» наведені у рисунках 2.1; 2.2; 2.3; 2.4.

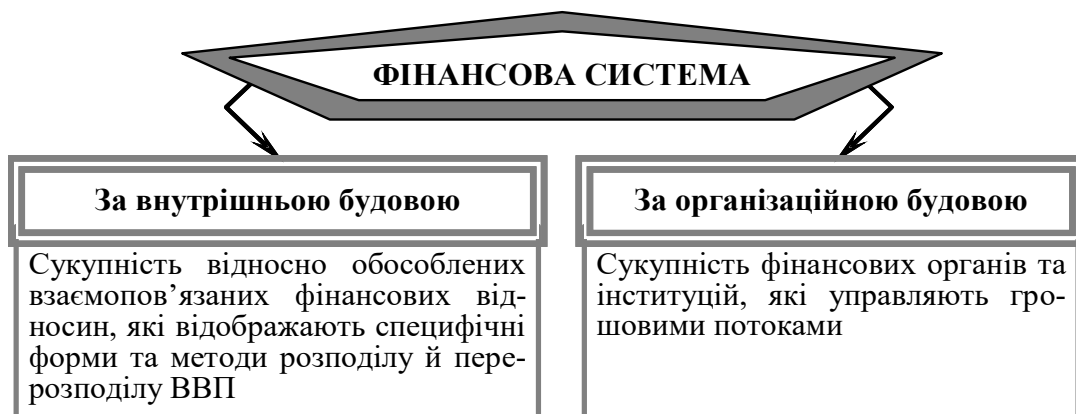

Рисунок 2.1 – Схема поняття «фінансова система»

Рисунок 2.2 – Сфери та ланки фінансової системи

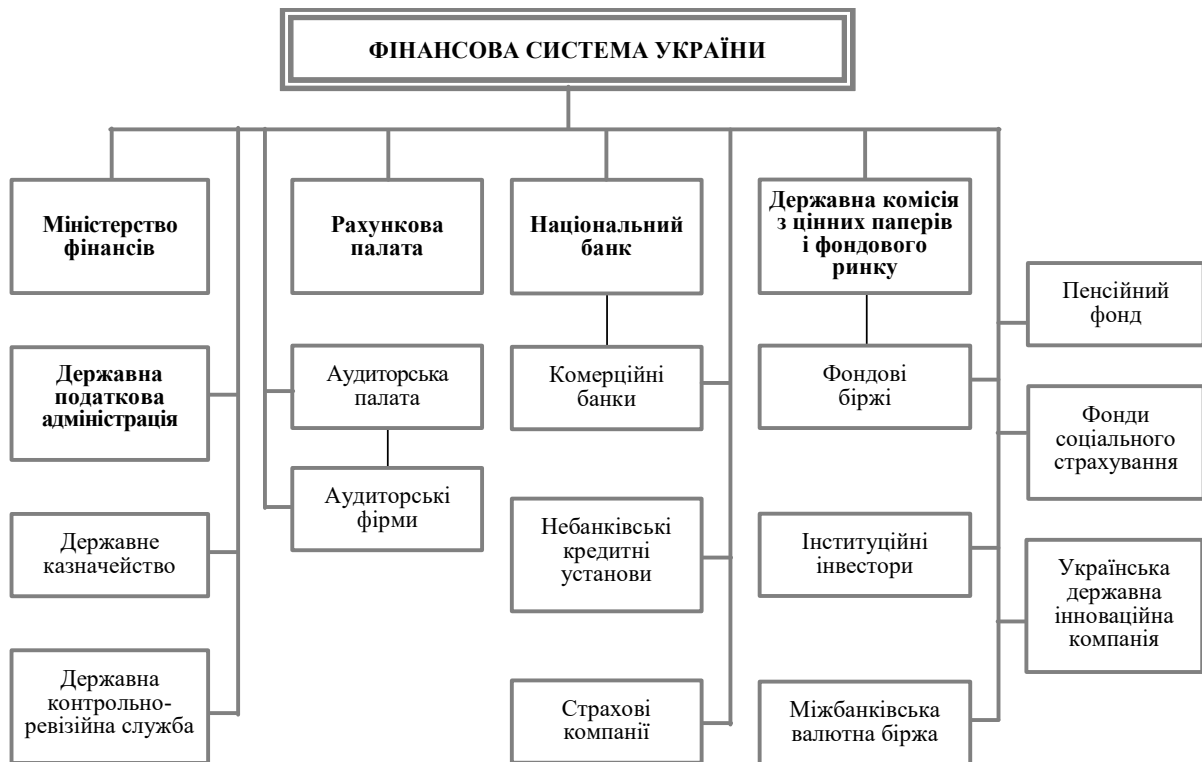

Рисунок 2.3 – Склад органів та інституцій фінансової системи України

Рисунок 2.4 – Структура центрального апарату Міністерства фінансів України

ТЕМА 3. ФІНАНСОВА ПОЛІТИКА І ФІНАНСОВИЙ МЕХАНІЗМ

Вплив фінансів на економічний і соціальний розвиток суспільства не можна зрозуміти без вивчення фінансової політики і фінансового механізму. Політика як узагальнююче поняття охоплює всі напрями діяльності держави. Залежно від сфери суспільних відносин, яка є об'єктом політичного впливу, виділяють економічну, соціальну, культурну, технічну, бюджетну, кредитну, внутрішню і зовнішню політику.

Фінансова політика має самостійне значення і водночас є важливим засобом реалізації політики держави в будь-якій сфері суспільної діяльності — в економіці, соціальній сфері, військовій реформі, у міжнародних відносинах тощо.

Провідні західні економісти не дають чіткого визначення фінансової політики. Наприклад, Стенлі Фішер, Рудігер Дорнбуш і Річард Шмамнзі не виділяють фінансової політики як самостійного поняття. Водночас вони тлумачать його дещо ширше, зазначаючи, що фіскальна політика являє собою рішення, які приймає держава стосовно своїх доходів і витрат. Кемпбелл Р. Макконнелл і Стенлі Л. Брю ототожнюють поняття фінансово-бюджетної і фінансової політики, визначаючи їх як зміни, які вносяться урядом у порядок державних витрат і оподаткування і спрямовані на забезпечення повної зайнятості й неінфляційного національного продукту.

Більш структурованим є визначення *фінансової політики як особливої сфери економічної діяльності держави, спрямованої на мобілізацію фінансових ресурсів, їх раціональний розподіл і використання для забезпечення функцій держави.*

Насамперед фінансова політика повинна сприяти формуванню максимально можливого обсягу фінансових ресурсів, оскільки вони — матеріальна база будь-яких перебудов. Не менш важливим є забезпечення раціонального розподілу коштів між галузями і сферами народного господарства, концентрація фінансових ресурсів на найважливіших напрямках економічного і соціального розвитку.

Отже, можна зазначити, що *фінансова політика* — це визначення цілей, завдань, на вирішення яких спрямовується

процес формування, розподілу та перерозподілу фінансових ресурсів.

Фінансові відносини — це основа фінансової політики. Разом з тим, хоч фінанси і фінансова політика тісно взаємопов'язані, між ними існують суттєві відмінності:

- фінанси як специфічна форма виробничих відносин є елементом базису; фінансова політика держави належить до надбудови;

- фінансові відносини як елемент базису об'єктивні і незалежні від людської свідомості; фінансова політика — форма свідомої діяльності людей. Вона потребує законодавчого оформлення у відповідних нормативних актах.

Реалізація фінансової політики забезпечується сукупністю заходів держави, спрямованих на мобілізацію фінансових ресурсів, їх розподіл і перерозподіл для виконання державою її функцій і програм.

Фінансова політика повинна враховувати потреби суспільного розвитку, реальні економічні і фінансові можливості держави, тому вона *залежить від конкретних історичних умов і завдань, які стоять перед суспільством*. Вивчаючи вимоги, які теорія і практика господарювання ставлять до фінансової політики, слід усвідомити дуже важливий висновок — *фінансова політика має бути адекватною закономірностям суспільного розвитку*. Порушення цієї важливої вимоги призводить до значних втрат у народному господарстві.

Зміст фінансової політики, її основні напрями ґрунтуються на теоретичних концепціях, які визначають ступінь участі держави в управлінні економікою і використанні окремих інструментів реалізації фінансової політики, тобто конкретних форм організації фінансових відносин. Основні теоретичні положення, що стосуються фінансів та фінансової політики держави у ХХ ст., сформулювали класики буржуазної політекономії Адам Сміт і Давид Рікардо, а також англійський економіст Джон Мейнард Кейнс та їх послідовники.

Сутність концепції основоположників класичної політекономії Адама Сміта і Давида Рікардо зводилась до невтручання держави в економіку, збереження вільної конкуренції. У ній головна роль у регулюванні економічного

життя суспільства відводилася ринковому механізму. Виходячи з цих принципів, фінансова політика до кінця 20-х рр. ХХ ст. була спрямована на *обмеження державних витрат і податків, на забезпечення збалансованого бездефіцитного бюджету* держави. Доходи бюджету формувались здебільшого за рахунок непрямих податків, а переважна частина бюджетних коштів спрямовувалася на фінансування військових, управлінських витрат і витрат на обслуговування та погашення державного боргу.

Наприкінці 20-х рр. і в 30—40-ві рр. завдання фінансової політики зводилися до послаблення впливу кризи надвиробництва на економіку, підтримання високої ділової активності і розширення платіжного попиту. Основні засади такої політики базувалися на *кейнсіанській теоретичній концепції, яка обґрунтовувала необхідність посилення ролі держави в розвитку економіки через втручання в регулювання циклічного розвитку відтворювального процесу.*

Результатом практичної реалізації такої теоретичної концепції стало зростання державних витрат на створення нових робочих місць, підвищення зайнятості населення, скорочення безробіття, активізація підприємницької діяльності і формування додаткового попиту, що дало змогу збільшити національний дохід, а звідси з'явилися можливості для збільшення видатків на фінансування соціальних потреб. Зросла роль прогресивного прибуткового податку у забезпеченні державних доходів.

На відміну від попередньої теоретичної концепції, *кейнсіанська фінансова політика допускала можливість бюджетного дефіциту, і навіть більше того — відводила бюджетному дефіциту активну роль у стимулюванні економічного зростання. Це обумовило розвиток державного кредиту. Дефіцитне фінансування державних витрат веде до розвитку ринку позичкового капіталу. Державні позики стають другим, після податків, джерелом формування фінансових ресурсів держави, що, у свою чергу, посилює роль фінансів у перерозподілі національного доходу.*

У сучасних умовах більшість розвинутих країн у своїй фінансовій політиці використовують різні елементи як

кейнсіанської, так і неокейнсіанської системи державного регулювання.

У країнах соціалістичної орієнтації фінансова політика формувалась під впливом марксистсько-ленінської теорії сутності і функцій соціалістичної держави і *спиралась на принцип фінансової централізації*. Фінансова централізація передбачала не тільки концентрацію переважної частини фінансових ресурсів у розпорядженні держави, а й монополію держави в організації фінансових відносин.

У цих країнах держава безпосередньо керувала всіма сферами суспільного життя за допомогою планів економічного і соціального розвитку. Відповідно до марксистсько-ленінської теорії зростаючої ролі держави в розвитку суспільства *був здійснений перехід від податкової форми перерозподілу національного доходу до його прямого розподілу у сфері виробництва і перерозподілу через державний бюджет*. Виходячи з ідеологічних постулатів про пріоритетність суспільних інтересів перед особистими, *3/4 створеного національного доходу держава концентрувала в бюджеті*.

Фінансова централізація призвела до монопольного державного регулювання ціноутворення, грошового обігу, системи розрахунків, кредитних відносин. Отже, всі вартісні елементи системи управління об'єднались в одну адміністративно-командну систему управління всім виробництвом.

Оцінюючи фінансову політику, що проводилась в умовах адміністративно-командної системи управління, слід зазначити, що сама по собі фінансова політика не може бути поганою чи хорошою. Визначальним є те, наскільки вона відповідає інтересам суспільства і наскільки сприяє досягненню поставлених цілей і вирішенню конкретних завдань. З цього погляду фінансову політику Радянської держави в період громадянської війни, іноземної військової інтервенції, війни з фашистською Німеччиною, у післявоєнний період не можна вважати неефективною. У роки перебудови і переходу до ринкових відносин планово-адміністративна фінансова політика перестала відповідати конкретно-історичним умовам. Завищена оцінка ролі монетарних механізмів у регулюванні перехідної

економіки, втрата керованості економікою посилили масштаби фінансової кризи.

Фінансова політика на нинішньому етапі повинна характеризуватись якісно новими підходами до суб'єктів господарювання з урахуванням переходу на ринкові відносини, реформи цін, оплати праці, податкової і кредитної систем, спрямованих на формування нового фінансового механізму.

Залежно від тривалості періоду і характеру завдань, що вирішуються, фінансова політика поділяється на фінансову стратегію і фінансову тактику.

Фінансова стратегія — довготривалий курс фінансової політики, розрахований на перспективу, який передбачає вирішення великомасштабних завдань, визначених економічною і соціальною стратегією.

У процесі її розроблення *прогнозуються* основні тенденції розвитку фінансів, формуються концепції їх використання, визначаються принципи організації фінансових відносин.

Фінансова тактика спрямована на вирішення завдань конкретного етапу розвитку суспільства за допомогою перегрупування фінансових ресурсів і зміни способів організації фінансових зв'язків.

Щоб краще усвідомити зміст, завдання і вимоги до фінансової політики, виділяють як самостійні складові податкову, бюджетну, грошово-кредитну і міжнародну фінансову політику.

Податкова політика реалізує інтереси держави. Її головне призначення — вилучення частини ВВП на загальнодержавні потреби, перерозподіляючи ці кошти через бюджет.

Під **бюджетною політикою** розуміють визначення державою:

- джерел формування доходів державного і місцевих бюджетів;
- пріоритетних напрямів видатків бюджету;
- допустимих меж розбалансованості бюджету;
- джерел фінансування бюджетного дефіциту;
- принципів взаємовідносин між окремими ланками бюджетної системи.

Оскільки податкова і бюджетна політика тісно пов'язані між собою, вживають поняття бюджетно-податкової політики. При цьому виділяють:

♦ дискреційну фіскальну політику, коли парламент і уряд вносять зміни до податкової системи і видатків бюджету з метою впливу на ВВП, зайнятість, інфляцію. Ця політика може бути стимулюючою і стримуючою;

♦ недискреційну, або політику «вмонтованих стабілізаторів», яка базується на теоретичному припущенні, що податкова система сама по собі має властивість автоматично впливати на економічний цикл, тобто має стабілізаційний ефект.

Під **кредитно-грошовою політикою** розуміють забезпечення стабільності грошового обігу через управління емісією, регулювання інфляції і курсу національної грошової одиниці; забезпечення своєчасності розрахунків у народному господарстві і в різних ланках фінансової системи через регламентацію і регулювання діяльності банківської системи; управління діяльністю фінансового ринку через регламентацію емісії і розміщення державних і корпоративних цінних паперів і регулювання їх дохідності.

У кредитно-грошовій політиці відносно самостійність набувають емісійна політика, цінова політика, валютна політика, кредитна політика — а в ній, у свою чергу, наприклад, процентна політика й інвестиційна політика.

Дедалі більшого значення набуває **міжнародна фінансова політика**. В її основу покладено управління валютно-фінансовими і кредитними відносинами у сфері міжнародних відносин. Особливо великого значення в сучасних умовах набуває фінансова політика таких міжнародних фінансових організацій, як Міжнародний валютний фонд, Міжнародний банк реконструкції і розвитку, Європейський банк реконструкції і розвитку, Лондонський клуб кредиторів, Паризький клуб кредиторів та ін.

Держава захищає свої інтереси через **митну і валютну політику**. Відповідно до заінтересованості держави в розширенні або скороченні свого експорту чи імпорту застосовується система митних платежів або конкретний митний режим. *Головним завданням митної і валютної політики є забезпечення примноження золотовалютних резервів держави.*

Завдання фінансової політики реалізуються через фінансовий механізм.

Фінансовий механізм — сукупність фінансових методів і форм, інструментів і важелів впливу на соціально-економічний розвиток суспільства. Складовими елементами фінансового механізму є фінансове планування й прогнозування, фінансові показники, норми, нормативи, ліміти, резерви, стимули й санкції, управління фінансами і фінансовий контроль, фінансове законодавство. Функціонування фінансового механізму відбувається в різних сферах і ланках фінансових відносин. Звідси складовими фінансового механізму є: фінансовий механізм комерційних підприємств, фінансовий механізм некомерційних організацій і установ, страховий механізм, механізм функціонування державних фінансів та ін.

Вихідною складовою фінансового механізму є фінансове планування й прогнозування. За його допомогою залучаються інші структурні елементи фінансового механізму, такі як фінансові показники, норми і нормативи, ліміти, резерви, фінансові стимули.

У процесі фінансового планування й прогнозування визначаються обсяги фінансових ресурсів, які створюватимуться в державі в цілому, обсяги ресурсів, що зосереджуватимуться й розподілятимуться через бюджетну систему й інші фінансові інститути, а також тих, які перебуватимуть у розпорядженні підприємницьких структур і населення.

Фінансове планування — діяльність зі складання планів формування, розподілу і використання фінансових ресурсів на рівні окремих суб'єктів господарювання, їх об'єднань, галузевих структур, територіально-адміністративних одиниць, країни в цілому.

Об'єктом фінансового планування є фінансові ресурси, що утворюються в процесі розподілу і перерозподілу ВВП, а *результатом* — різні види фінансових планів і прогнозів.

Фінансовий план — це план формування і використання фінансових ресурсів.

За чинною практикою всі фінансові плани поділяються на дві великі групи — зведені та індивідуальні. У свою чергу, зведені фінансові плани поділяються на загальнодержавні, плани окремих господарських об'єднань (промислово-фінансових груп,

концернів, асоціацій тощо) і територіальні. Індивідуальні — це фінансові плани окремих підприємницьких структур.

За тривалістю дії розрізняють:

- перспективні фінансові плани (на період понад один рік);
- поточні (на один рік);
- оперативні (на квартал, місяць).

Діяльність, пов'язана зі складанням кожного фінансового плану, передбачає виконання певних видів робіт із використанням відповідних методів, а саме: нормативного, розрахунково-аналітичного, балансового і методу економіко-математичного моделювання.

Суть нормативного методу фінансового планування полягає в тому, що під час розрахунку фінансових показників за основу беруться фінансові нормативи, до яких належать норми амортизаційних відрахувань, рентабельності окремих видів товарів, робіт і послуг, обігових коштів, ставки заробітної плати, норми витрачання коштів у бюджетних установах, норми відрахувань до фондів соціального призначення тощо. Нормативний метод буде ефективним за умови, що норми і нормативи відповідають таким вимогам:

- вони мають бути науково обґрунтованими;
- прогресивними (тобто орієнтованими на кращий досвід);
- тривалої дії;
- стабільними.

Розрахунково-аналітичний метод фінансового планування ґрунтується на фактичних показниках фінансової діяльності у попередні звітні періоди. На основі аналізу фінансових показників за минулі роки і період, що передував передплановому року, встановлюється вихідна база планування. Потім визначаються фактори, які можуть вплинути на фінансову діяльність у плановий період, розраховуються індекси та коефіцієнти їх впливу. На основі базових показників, а також коефіцієнтів, що характеризують зміни умов діяльності, розраховуються фінансові показники на плановий період. Це досить трудомісткий метод і потребує значної аналітичної роботи, проте на сьогодні його застосування є найреальнішим.

Балансовий метод у фінансовому плануванні передбачає відповідність видатків джерелам їх покриття, ув'язку всіх

розділів фінансового плану, фінансових і виробничих показників, унаслідок чого досягається збалансованість плану. Нині цей метод набуває особливого значення, оскільки всі видатки підприємств залежать від зароблених коштів; підприємства стали повністю самостійними і повинні розраховувати тільки на власні надходження, а не на допомогу держави чи міністерства.

Досить перспективним є *метод економіко-математичного моделювання*. Ґрунтується він на розробленні математичної моделі фінансової діяльності підприємства або держави в плановому періоді. Цей метод дає змогу розрахувати кілька варіантів плану за допомогою змінних вхідних показників і знаходити оптимальні рішення.

Розглянемо детальніше деякі види фінансових планів.

Баланс доходів і витрат підприємства — це індивідуальний поточний фінансовий план, розраховується на рік з розбиттям по кварталах. Індивідуальні фінансові плани розрізняються між собою залежно від форм власності, видів діяльності, типу організацій, методів управління. Різним є, насамперед, перелік джерел доходу й напрямків використання фінансових ресурсів.

Загальна структура балансу доходів і витрат може мати таку форму.

I розділ. Доходи і надходження коштів:

- прибуток;
- амортизаційні відрахування;
- внутрішні фінансові ресурси, що виникають в основній діяльності (виторг від реалізації зайвих товарно-матеріальних цінностей, приріст стійких пасивів);
- кошти від продажу цінних паперів;
- пайові та інші внески членів трудового колективу;
- надходження коштів від вищої організації;
- фінансова допомога;
- інші надходження коштів.

II розділ. Витрати і відрахування коштів:

- капітальні вкладення;
- капітальний ремонт основних фондів;
- поповнення обігових коштів;

— відрахування до інших фондів, що формуються з прибутку;

— виплачені дивіденди;

— орендна плата;

— відрахування на благодійні цілі;

— інші витрати.

III розділ. Взаємовідносини з бюджетом та позабюджетними фондами:

— податки, збори та інші платежі в бюджет і в позабюджетні фонди;

— асигнування з бюджету.

IV розділ. Взаємовідносини з кредитною системою:

— кредити банків;

— погашення кредитів;

— сплата процентів за користування довгостроковими кредитами.

Платіжний календар — це оперативний фінансовий план. Головна мета його складання — спрогнозувати фінансовий стан підприємства на певну дату, на відміну від балансу доходів і видатків, який складається на певний період.

При складанні платіжного календаря обов'язково враховуються строки виплати заробітної плати, премій, внесення податків і здійснення інших платежів, розрахунків з постачальниками і споживачами; стан дебіторської і кредиторської заборгованості та ін.

Бізнес-план — план реалізації певного проекту або угоди. Це не суто фінансовий план, але він містить розділи, в яких наводиться розрахунок фінансових показників, таких як затрати, прибуток, рентабельність, термін окупності затрат. Бізнес-плани обов'язково складаються у випадках приватизації підприємства, продажу контрольного пакета акцій на неконкурсних основах іноземному інвестору, при створенні спільних підприємств за участі держави. Крім того, кредитні установи, надаючи довгострокові позики, вимагають подання підприємствами бізнес-планів для обґрунтування повернення кредитів.

Структура бізнес-плану: у перших розділах дається загальний опис проекту і вказується його мета і необхідність; характеристика товарів, робіт або результату, який досягається після завершення проекту і дає прибуток; дослідження і прогнозування ринкової ситуації, реклама, покупці і конкуренти; характеристика сировинної та експериментальної бази, забезпечення кваліфікованою робочою силою.

Підсумкові розділи бізнес-плану — фінансові, де надаються розрахунки прибутку і рентабельності від реалізації угоди або проекту, обґрунтовуються терміни і джерела повернення позик, а також строки окупності затрат.

Кошториси доходів і видатків складають установи невиробничої сфери, передусім бюджетні організації.

Види кошторисів:

1) *індивідуальні* (єдиний кошторис доходів і видатків) — це фінансові плани окремих бюджетних установ;

2) *загальні* кошториси складаються за однотипними бюджетними установами, господарське обслуговування яких здійснюється централізовано, або за однотипними малими установами (клуби, бібліотеки тощо);

3) *кошториси на проведення централізованих заходів* (змагань, конкурсів, олімпіад);

4) *зведені* — це зведені воєдино індивідуальні кошториси однотипних установ, кошториси на проведення централізованих заходів.

Єдиний кошторис доходів і видатків установи складається з таких розділів: бюджетні асигнування, інші кошти і видатки за рахунок перевищення доходів над видатками спеціальних та інших позабюджетних коштів. Кожний з цих розділів кошторису поділяється на дохідну та видаткову частину.

Бюджети, як фінансові плани на рівні держави або її окремих територіальних підрозділів, завжди мають дві частини — дохідну і видаткову. Дохідна частина включає надходження і обов'язкові збори, неподаткові платежі. У видатковій частині вказуються напрямки витрачання бюджетних коштів, які визначаються бюджетною політикою, а також чинним порядком розмежування видатків між окремими бюджетами.

Особливістю державного бюджету як фінансового плану є те, що він має силу закону. Щорічно Верховна Рада України ухвалює Закон України про Державний бюджет, в якому затверджує:

- суми доходів Державного бюджету України;
- суми видатків Державного бюджету України;
- граничний розмір дефіциту Державного бюджету України та джерела його покриття;
- суми дотацій, субвенцій і розміри відрахувань від регулюючих доходів.

Баланс фінансових ресурсів і витрат держави складається з метою визначення обсягів фінансових ресурсів, що створюються в усіх секторах економіки, напрямків їх використання, збалансування доходів і витрат держави. Крім того, за допомогою цього фінансового плану перевіряється обґрунтованість розрахунків показників державного бюджету, платіжного балансу, балансу доходів і витрат населення, встановлюються можливості фінансового забезпечення показників прогнозу економічного і соціального розвитку держави.

У розділі «**Доходи**» зазначаються надходження всіх видів фінансових ресурсів — прибуток, податки, амортизаційні відрахування, внески в державні цільові фонди, доходи від зовнішньоекономічної діяльності, приріст довгострокових вкладень населення, доходи від приватизації, іноземні кредити тощо.

У розділі «**Витрати**» вказуються напрямки витрачання централізованих і децентралізованих фінансових ресурсів — витрати на розвиток економіки, на соціальні гарантії населенню, державні дотації, утримання соціально-культурних об'єктів, на оборону, управління, зовнішньоекономічну діяльність, на виплату пенсій, обслуговування державного боргу та ін.

Відмінність балансу фінансових ресурсів і витрат держави від зведеного бюджету полягає в тому, що, крім централізованих фінансових ресурсів, які мобілізуються через бюджетну систему, у ньому відображаються і децентралізовані власні фінансові ресурси, які зосереджуються у розпорядженні підприємств, організацій, установ, приріст довгострокових вкладів населення, ресурси централізованих фондів цільового призначення (крім тих, які увійшли до складу бюджету).

Баланс фінансових ресурсів, на відміну від бюджету, не має адресного характеру, це — фінансова програма прогнозу економічного і соціального розвитку держави. Державний бюджет конкретизує цю програму в адресному, територіальному, галузевому розрізах.

Фінансові показники — це абсолютні або відносні величини, які характеризують створення й використання фінансових ресурсів в економіці держави, її фінансове становище, результати господарської діяльності підприємницьких структур, рівень доходів населення, розподіл і перерозподіл валового внутрішнього продукту за допомогою фінансів.

Ліміти є певним обмеженням на витрати в інтересах держави, підприємця або громадянина.

Резерви мають нейтралізувати вплив непередбачуваних факторів, що можуть виникнути у майбутньому.

Фінансові стимули передбачають застосування як матеріального заохочення, так і економічних санкцій.

До стимулів належать: бюджетне фінансування ефективних напрямів розвитку народного господарства (у тому числі дотації підприємствам, діяльність яких має важливе значення для економіки), фінансування підготовки і перепідготовки кадрів, спеціальні фінансові пільги (пільги щодо податків та можливість проведення прискореної амортизації).

У фінансових важелях важливе місце займають **фінансові санкції** як особливі форми організації фінансових відносин, покликані посилити матеріальну відповідальність суб'єктів господарювання щодо виконання взятих зобов'язань (договірних умов, сплати податків і зборів тощо). В умовах ринку роль фінансових санкцій значно зростає. Найбільш поширеними серед них є штраф і пеня.

Штраф — це засіб матеріального впливу на винних у порушенні законодавства, угод або чинних правил. Накладається, як правило, у твердій грошовій сумі.

Пеня — застосовується у разі несвоєчасного виконання грошових зобов'язань і нараховується за кожен день прострочення. Розмір пені встановлюється в процентах суми простроченого платежу.

Важливою складовою фінансового механізму є *управління фінансами*. Це процес управління формуванням і використанням фондів фінансових ресурсів на рівні держави, підприємницьких структур, інших господарських об'єднань і громадян, якщо вони здійснюють фінансові операції, за допомогою специфічних прийомів і методів.

В управлінні фінансами виділяють об'єкт і суб'єкти управління. Об'єктом є централізовані і децентралізовані фонди фінансових ресурсів, що створюються і використовуються в усіх ланках фінансової системи.

Суб'єкт управління — держава (в особі законодавчих і виконавчих, у тому числі фінансових, органів), фінансові служби підприємств, організацій, установ, міністерств і відомств.

У світовій теорії і практиці широкого визнання набув фінансовий менеджмент як наука про управління грошовими потоками. Зміст фінансового менеджменту визначається функціями управління: вироблення стратегії, планування тактики її реалізації, організація виконання розроблених планів, облік і контроль.

Найважливіші принципи фінансового контролю:

- незалежність;
- гласність;
- превентивність (попереджувальний характер);
- дієвість;
- регулярність;
- об'єктивність;
- всеохоплюючий характер.

Залежно від суб'єктів, які здійснюють контроль, розрізняють такі види фінансового контролю: загальнодержавний, муніципальний, відомчий, внутрішньогосподарський, громадський і аудиторський.

Основна особливість загальнодержавного контролю полягає в тому, що він є позавідомчим, проводиться стосовно будь-якого суб'єкта незалежно від його відомчої належності і підпорядкування. Цей контроль здійснюється державними органами законодавчої і виконавчої влади і спеціальними державними органами контролю.

Верховна Рада України проводить фінансовий контроль під час визначення основних напрямів бюджетної політики, розгляду проекту державного бюджету на новий бюджетний рік, внесення змін і доповнень до затвердженого бюджету, розгляду і затвердження звіту про виконання державного бюджету за минулий бюджетний період, прийняття законодавчих актів щодо виконання бюджету.

Контроль за витрачанням державних коштів, дотриманням норм фінансового законодавства, за реалізацією фінансової політики органами виконавчої влади покладений на спеціально створену Рахункову палату Верховної Ради України.

Президент України забезпечує фінансовий контроль під час розгляду проекту Закону про Державний бюджет України на наступний рік і внесення його на розгляд Верховної Ради. Президент також має право приймати рішення щодо забезпечення реалізації фінансової політики і посилення фінансово-бюджетної дисципліни.

Важливі функції у фінансовому контролі виконує Кабінет Міністрів України, який організує і контролює процес складання проекту зведеного та державного бюджетів і їх виконання. Від уряду фінансовий контроль здійснюють Міністерство фінансів, Державна контрольно-ревізійна служба, Державне казначейство, а також Державна податкова адміністрація. Кожний з цих органів фінансового контролю має свої функціональні обов'язки і завдання.

Фінансові органи, очолювані Міністерством фінансів, контролюють процеси мобілізації і використання бюджетних коштів. Їх діяльність спрямована на забезпечення дотримання законності і доцільності витрачання коштів, виконання зобов'язань перед бюджетом, підвищення ефективності суспільного виробництва. Міністерство фінансів виконує функції як загальнодержавного, так і відомчого контролю. Загальнодержавний контроль здійснюються стосовно розпорядників коштів, які отримують асигнування з бюджету, і платників податків і обов'язкових платежів до бюджету. Відомчий контроль Мінфіну пов'язаний з перевіркою роботи фінансових органів.

Створення Державного казначейства пов'язане з необхідністю посилення державного фінансового контролю за виконанням державного бюджету. Казначейство приділяє також

значну увагу своєчасності розрахунків з бюджетом, розмежуванню доходів між державним і місцевими бюджетами.

Державна податкова адміністрація контролює правильність і своєчасність розрахунків платників з бюджетом щодо сплати податків і платежів. Затвердження правових засад місцевого самоврядування і розширення сфери відповідальності територіальних громад за вирішення місцевих справ дають підстави виокремити такий вид фінансового контролю, як *муніципальний*. Це контроль органів місцевого самоврядування, який здійснюють органи представницької та виконавчої влади місцевих рад через відповідні комісії і місцеві фінансові органи.

Об'єктом муніципального контролю є місцеві бюджети, позабюджетні фонди, господарсько-фінансова діяльність підприємств і організацій комунальної власності. Забезпечення стабільних фінансових основ місцевої влади і фінансової автономії місцевого самоврядування сприяють подальшому розвитку муніципального фінансового контролю. До речі, сам термін «муніципальний» у перекладі з латинської означає «беру на себе тягар».

Суб'єктами *відомчого фінансового контролю* є контрольно-ревізійні служби галузевих міністерств, відомств та інших вищих органів управління. Відомчий фінансовий контроль поширюється на підвідомчі підприємства, організації та установи. До функцій відомчого фінансового контролю належать: перевірка законності господарських і фінансових операцій; контроль за використанням матеріальних і фінансових ресурсів; перевірка збереження грошових коштів і матеріальних цінностей; правильність постановки бухгалтерського обліку, а також достовірність бухгалтерської звітності; проведення перевірок на підвідомчих підприємствах і в організаціях.

Внутрішньогосподарський фінансовий контроль здійснюється економічними службами підприємств, організацій, установ (бухгалтерія, фінансовий відділ тощо). Об'єкт контролю — господарська і фінансова діяльність самого підприємства та його структурних підрозділів. Безпосередньо на головного бухгалтера покладена відповідальність за правильну організацію бухгалтерського обліку, своєчасне складання бухгалтерської звітності, правильне і своєчасне перерахування

платежів у бюджет і централізовані цільові державні фонди, за цільове й ефективне використання бюджетних асигнувань. В акціонерних підприємствах внутрішньогосподарський контроль проводять контрольно-ревізійні комісії.

Громадський фінансовий контроль здійснюють громадські організації (партії, рухи, профспілкові організації). Він може проводитись групами спеціалістів, які створюються при комітетах Верховної Ради, комісіях Рад народних депутатів, а також безпосередньо на підприємствах.

Аудит — це незалежний фінансовий контроль, заснований на комерційних засадах.

Закон визначає аудит як перевірку публічної бухгалтерської звітності, обліку, первинних документів та іншої інформації щодо фінансово-господарської діяльності суб'єктів господарювання з метою визначення достовірності їх звітності, обліку, його повноти і відповідності чинному законодавству та встановленим нормативам.

Аудит здійснюється незалежними особами — аудиторами або аудиторськими фірмами. Аудиторські перевірки можуть проводитися з ініціативи керівництва або власників, засновників, суб'єкта господарювання. Крім того, для певного переліку підприємств і організацій чинним законодавством установлений обов'язковий аудит, зокрема для банків, інвестиційних фондів, інвестиційних компаній, інших небанківських фінансових установ, які здійснюють залучення коштів громадян або залучення чи торгівлю цінними паперами (крім операцій з випуску (емісії) власних корпоративних прав), бірж, страхових компаній, кредитних спілок, недержавних пенсійних фондів.

Крім проведення контрольної роботи, аудиторські послуги можуть надаватися у вигляді консультацій з питань організації бухгалтерського обліку, проведення фінансово-господарської діяльності відповідно до чинного законодавства, у тому числі податкового. Аудиторські фірми — це комерційні організації, і тому всі свої послуги вони виконують за плату, розмір якої обумовлюється в договорі між замовником і аудиторською організацією.

Під час проведення перевірок аудитори самостійно визначають форми і методи аудиту на підставі чинного законодавства, існуючих норм і стандартів, умов договору із

замовником, професійних знань і досвіду. Аудитори мають право отримувати всі необхідні документи для проведення перевірок, а також пояснення до них. Крім того, можуть перевіряти наявність грошових коштів, майна, інших цінностей.

Поряд з цим аудитори зобов'язані належним чином надавати аудиторські послуги, повідомляти власників, замовників про виявлені недоліки ведення бухгалтерського обліку і звітності, зберігати в таємниці інформацію, отриману під час аудиту.

З метою забезпечення об'єктивності й неупередженості в проведенні аудиторських перевірок чинним законодавством забороняється проведення таких перевірок аудитором, який має власні майнові інтереси, прямі родинні стосунки з керівництвом суб'єкта господарювання, що перевіряється, або є членом керівництва, засновником чи працівником (те саме — стосовно дочірніх підприємств, філій).

Результати проведення аудиторської перевірки оформляються аудиторським висновком, який є офіційним документом і має бути засвідчений підписом та печаткою аудитора або аудиторської фірми. У ньому повинен бути зроблений висновок стосовно достовірності звітності, повноти і відповідності чинному законодавству та нормативам бухгалтерського обліку фінансово-господарської діяльності. Залежно від часу проведення виділяють такі форми фінансового контролю:

- *попередній*, що проводиться до здійснення фінансових операцій;

- *поточний* - у процесі фінансових операцій (перерахування податків, зборів, утворення фондів грошових коштів, здійснення виплат та ін.);

- *наступний*, що проводиться після закінчення певних періодів, за підсумками місяця, кварталу, року.

Методи фінансового контролю, як конкретні способи і прийоми його проведення, включають ревізії, тематичні перевірки, обстеження, безперервне відстежування фінансової діяльності.

Ревізія — це метод документального контролю за фінансово-господарською діяльністю підприємства, установи, організації, дотриманням законодавства з фінансових питань, достовірністю

обліку і звітності, спосіб документального викриття нестач, витрат, привласнень і крадіжок коштів і матеріальних цінностей, попередження фінансових зловживань.

Ревізії бувають:

- комплексні, що охоплюють усі сторони діяльності підприємства;
- часткові (охоплюють лише її окремі сторони);
- тематичні (одночасно проводяться в однотипних установах з певного переліку питань);
- планові і позапланові;
- суцільні й вибіркові (залежно від повноти залучення документів).

Перевірка здійснюється з метою докладного вивчення окремих ділянок фінансово-господарської діяльності підприємства, установи, організації або їх підрозділів.

Для нормального функціонування фінансового механізму, а в його складі фінансових методів і важелів, необхідне відповідне їх **нормативно-правове забезпечення**. Насамперед це Конституція України, велика кількість законів, а також підзаконних нормативно-правових актів.

Закони приймаються найвищим законодавчим органом — Верховною Радою України, є обов'язковими до виконання, мають вищу юридичну силу відносно інших нормативних актів. Велике значення в регламентації фінансових відносин мають такі закони: «Про власність», «Про систему оподаткування», «Про бюджетну систему України», «Про підприємництво», «Про підприємства в Україні», «Бюджетний кодекс» та інші.

Підзаконні нормативно-правові акти приймаються компетентними державними органами на підставі чинних законів. До таких документів належать Укази Президента України, Постанови Кабінету Міністрів, інструкції, накази міністерств, міжнародні договори, ратифіковані Верховною Радою України, тощо.

Досвід розвитку економіки в умовах ринку в багатьох зарубіжних країнах підтверджує, що стабільність економічного зростання й підвищення суспільного добробуту потребують постійного вдосконалення фінансового механізму в кожній із його складових.

Структурно-логічні схеми до теми 3 «Фінансова політика і фінансовий механізм» наведені у рисунках: 3.1; 3.2; 3.3; 3.4.

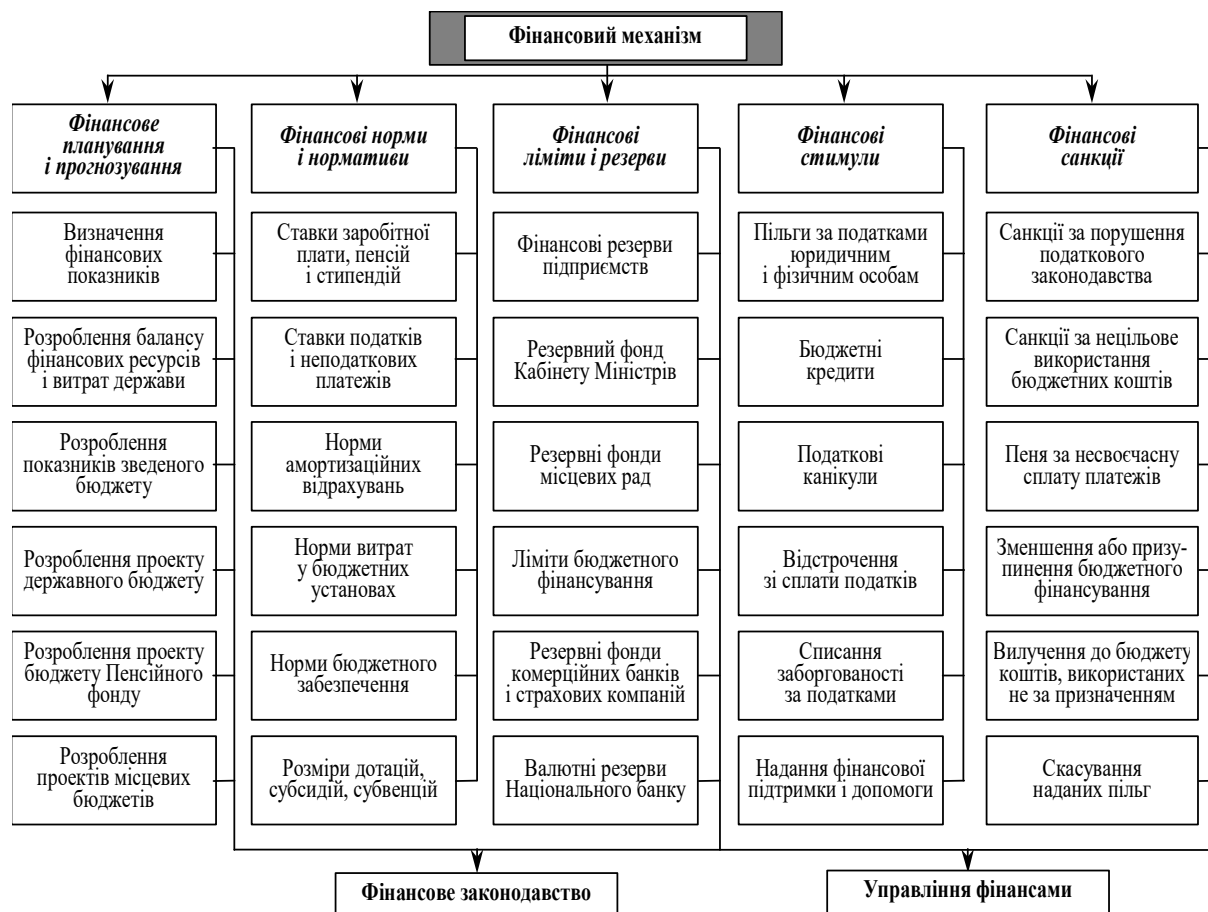

Рисунок 3.1 – Структура фінансового механізму

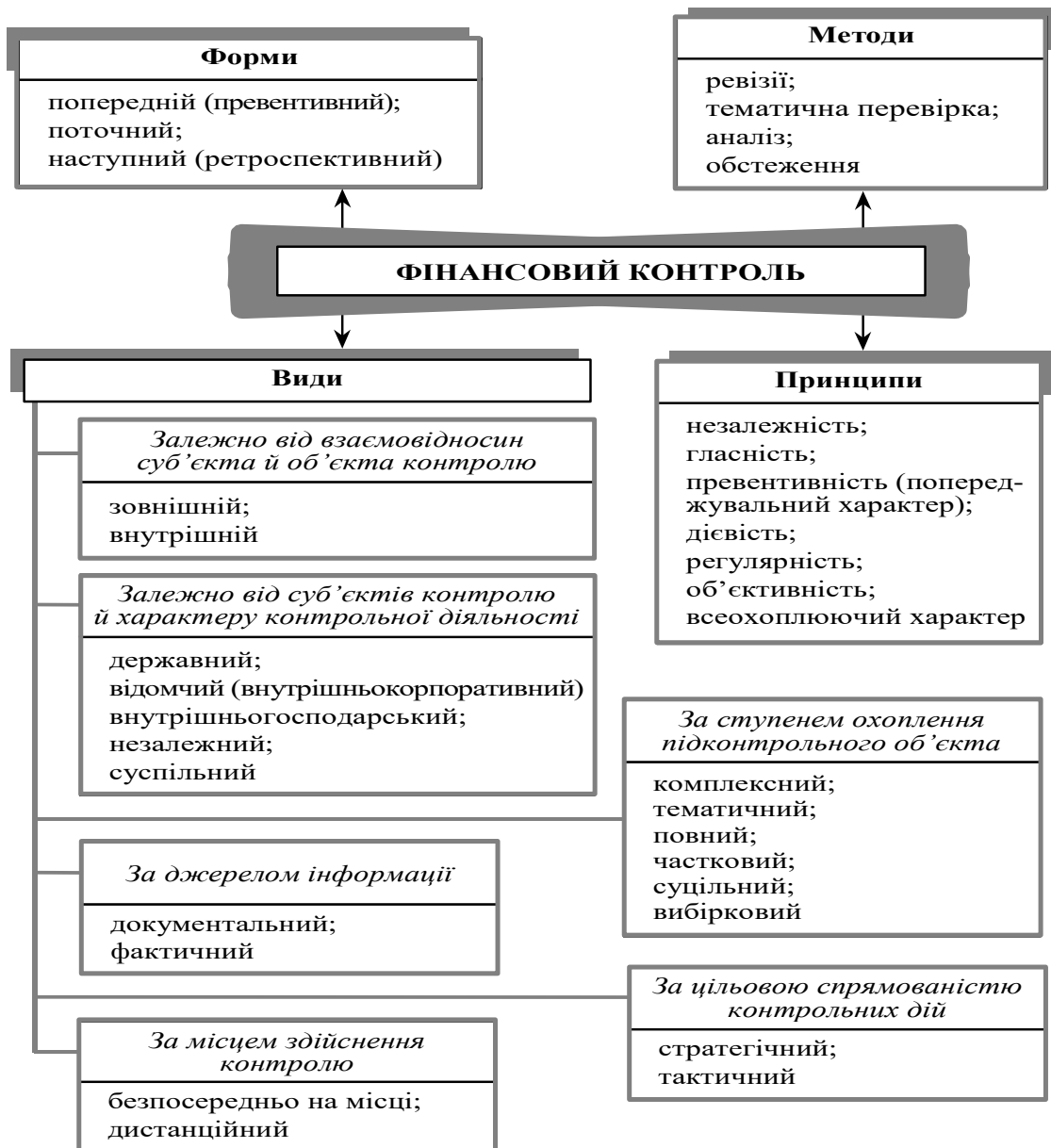

Рисунок 3.2 – Види і форми фінансового контролю

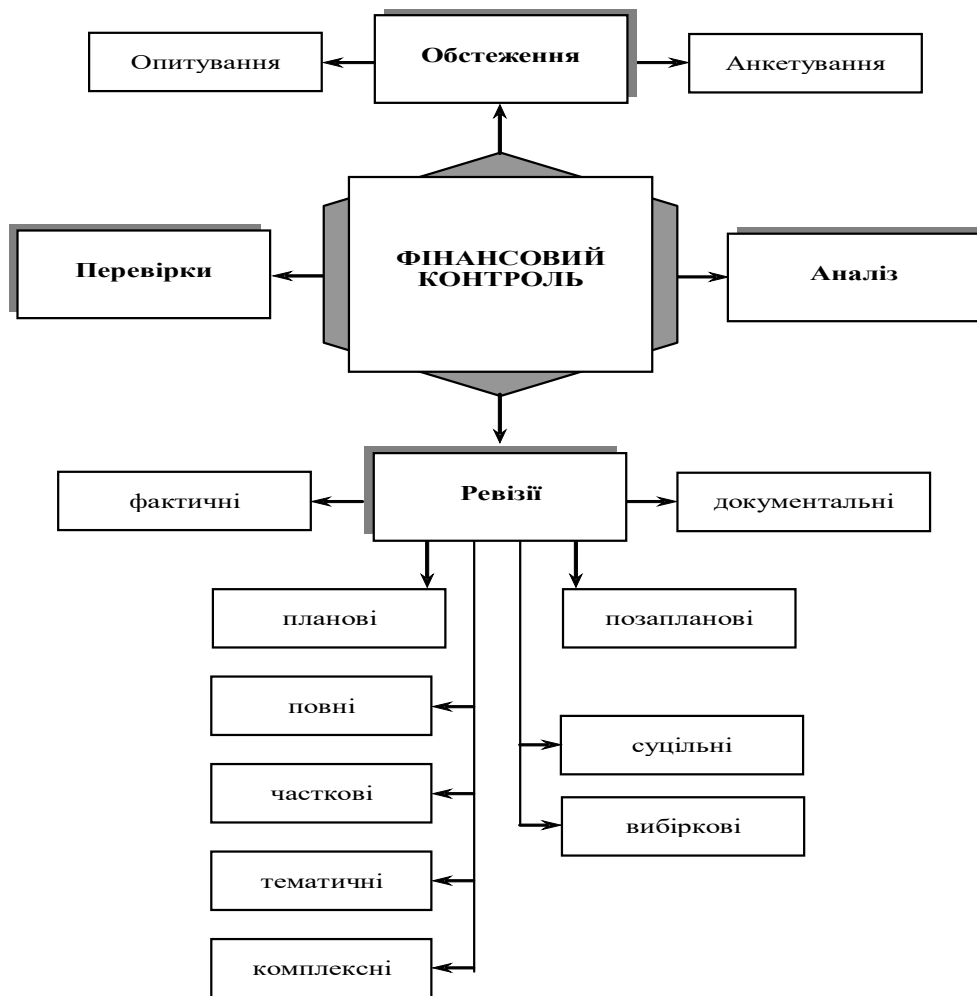

Рисунок 3.3 – Види фінансового контролю за методами проведення

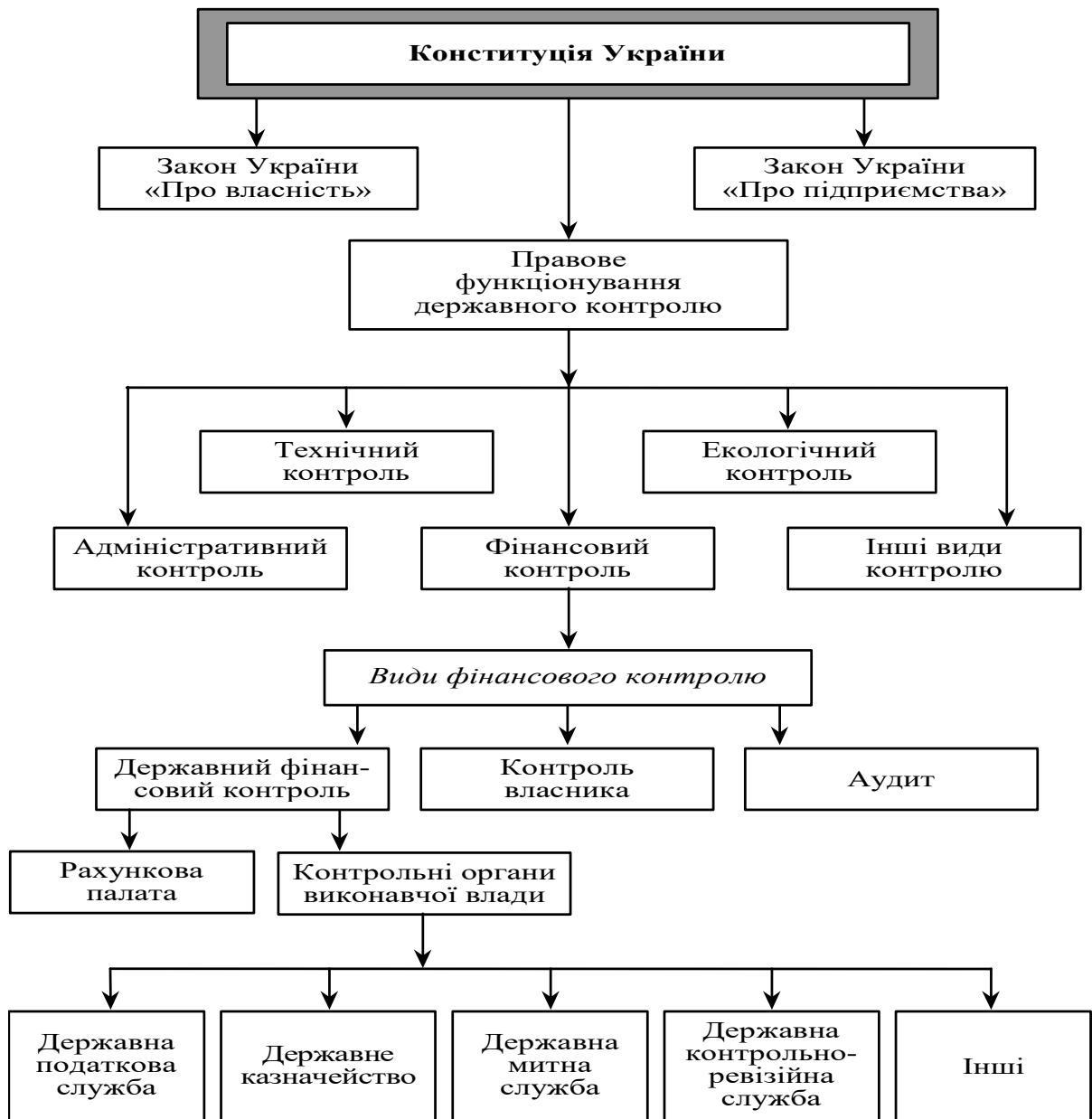

Рисунок 3.4 – Модель лінійного зв'язку між органами державного фінансового контролю

ТЕМА 4. ФІНАНСИ ГОСПОДАРСЬКИХ СУБ'ЄКТІВ

Вивчаючи тему «Фінанси підприємств», студент повинен засвоїти теоретичні основи фінансових відносин, які виникають на мікрорівні. Прикладний їх аспект викладається у дисциплінах «Фінанси підприємств», «Фінансовий менеджмент», «Фінансовий аналіз».

Фінанси підприємств — базова підсистема фінансової системи держави. Вони функціонують у сфері суспільного виробництва, де створюється валовий внутрішній продукт, матеріальні та нематеріальні блага. Саме тому від стану фінансів підприємств залежить можливість задоволення суспільних потреб, фінансова стійкість країни. Це відносно самостійна сфера фінансових відносин, яка має свою специфіку організації та реалізації притаманних фінансам функцій.

Специфіка фінансів підприємств та організацій полягає в тому, що через них мобілізуються кошти й створюються фонди фінансових ресурсів не для подальшого перерозподілу, як це має місце у сфері державних фінансів, а для обслуговування процесу виробництва продукції, виконання робіт і надання послуг. *Однак не всі грошові відносини належать до фінансових.* Грошові відносини перетворюються на фінансові, коли рух грошових коштів стає відносно самостійним. Таке відбувається в процесі формування, розподілу, використання грошових доходів і фондів згідно з цільовим призначенням у формі фінансових ресурсів.

Отже, фінанси підприємств — це економічні відносини, що пов'язані з рухом грошових потоків, формуванням, розподілом і використанням доходів і грошових фондів суб'єктів господарювання в процесі відтворення.

Фінансовими є грошові відносини:

1) між засновниками підприємства у процесі формування статутного капіталу, що є першоджерелом створення виробничих фондів, придбання нематеріальних активів;

2) між суб'єктами господарювання під час розрахунків з поставальниками і покупцями, надання комерційних кредитів, здійснення інвестиційної діяльності, організація спільних виробництв, розрахунків за штрафами, оренди і лізингу. Від ефективної організації цих відносин значною мірою залежить кінцевий фінансовий результат комерційної діяльності;

3) між підприємством і його підрозділами (філіями, відділеннями, цехами) з приводу фінансування витрат, розподілу і використання прибутку, оборотних коштів. Ця група відносин впливає на організацію і ритмічність виробництва;

4) між підприємством і його працівниками — у процесі розподілу і використання доходів, випуску і розміщення акцій та облігацій підприємства, виплати процентів за облігаціями і дивідендів за акціями, утримання штрафів і компенсацій за спричинений матеріальний збиток, утримання податків і відрахувань до державних цільових фондів. Від організації цих відносин залежить ефективність використання трудових ресурсів;

5) між підприємством та інституціями фінансового ринку: розміщення власних цінних паперів та інвестування тимчасово вільних коштів. Від того, наскільки ефективною є організація цих відносин, залежать можливості залучення додаткових джерел фінансування підприємницької діяльності;

6) між підприємством і галузевими та корпоративними органами (всередині фінансово-промислових груп, холдингів, корпорацій, спілок, асоціацій, концернів, галузевих міністерств і відомств), куди входить підприємство. Фінансові відносини виникають під час формування, розподілу і використання централізованих цільових фондів і резервів, фінансування цільових галузевих програм, проведення маркетингових досліджень, науково-дослідних робіт, проведення виставок, надання фінансової допомоги на поворотній основі для здійснення інвестиційних проектів і поповнення оборотних коштів. Ця група фінансових відносин пов'язана, як правило, із внутрішньогалузевим перерозподілом грошових коштів і спрямована на підтримання і розвиток підприємств;

7) між підприємством і фінансовою системою держави — під час сплати податків й інших платежів до бюджету, формування державних цільових фондів, надання підприємствам податкових пільг, застосування штрафних санкцій, фінансування з бюджету, надходження коштів із цільових державних фондів;

8) між підприємством і банківською системою — у разі відкриття та ведення рахунків, зберігання коштів на депозитах, отримання і погашення кредитів, отримання і сплати процентів, купівлі і продажу валюти, надання інших банківських послуг;

9) між підприємством і страховими компаніями — під час страхування майна, окремих категорій працівників, комерційних і підприємницьких ризиків;

10) між підприємством та інвестиційними інституціями — під час розміщення інвестицій, приватизації тощо.

Кожна із зазначених груп фінансових відносин має свої особливості і сферу застосування, але матеріальною основою усіх їх є рух грошових коштів. Саме рухом грошових коштів супроводжується формування статутного капіталу підприємства, починається і завершується кругообіг виробничих фондів, формування і використання грошових фондів і резервів. Звідси можна зробити висновок, що зазначені грошові відносини визначають сутність і зміст фінансів підприємств.

Фінанси підприємств як економічна категорія проявляються та виражають свою сутність, *свою внутрішню властивість через такі функції:*

- формування, розподіл і використання фінансових ресурсів для забезпечення операційної виробничої та інвестиційної діяльності, для виконання фінансових зобов'язань перед бюджетом, банками, іншими суб'єктами господарювання;

- контроль за формуванням і використанням фінансових ресурсів у процесі відтворення.

Формування фінансових ресурсів на підприємствах, як уже зазначалося, відбувається під час створення статутного фонду, а також у процесі розподілу грошових надходжень у результаті повернення авансованих коштів в основні та оборотні фонди, використання доходів на формування резервного та інших фондів. У зв'язку з цим поняття «формування» та «розподіл» доцільно розглядати як єдиний процес у суспільному виробництві. Утворення грошових фондів завжди передбачає розподіл валових доходів.

Грошові фонди — це частина грошових коштів, які мають цільове спрямування. До грошових фондів належать: статутний фонд, фонд оплати праці, резервний фонд та ін. Організація та функціонування фінансів підприємств базується на відповідних *принципах*. До них належать: *комерційний розрахунок, господарська та фінансова незалежність, фінансова відповідальність, матеріальна зацікавленість.*

Фінансові відносини виникають уже на стадії формування статутного фонду підприємства, який з економічної точки зору являє собою майно суб'єкта господарювання на дату його створення. Джерела утворення статутного фонду залежать від форми власності:

приватна	→ власний капітал підприємця;
акціонерна	→ акціонерний капітал;
державна	→ асигнування з бюджету і централізованих фондів;
колективна (спільна)	→ внески засновників.

Кошти, спрямовані в основні та оборотні засоби при формуванні статутного фонду, являють собою початкові фінансові ресурси підприємства.

Грошові кошти, авансовані в оборотні виробничі фонди і фонди обігу, становлять обігові кошти підприємства. Від забезпечення обіговими коштами залежать ритмічність, злагодженість і висока результативність роботи підприємства. Оптимальна потреба підприємства в обігових коштах визначається через їх нормування. Фінансові відносини у сфері функціонування обігових коштів виникають у таких випадках:

- при створенні статутного фонду підприємницьких структур;
- у процесі використання фінансових ресурсів для збільшення власних обігових коштів;
- при інвестуванні залишку обігових коштів у цінні папери.

Для формування обігових коштів підприємство використовує як власні, так і позикові ресурси. У процесі господарської діяльності підприємства несуть грошові витрати не однорідні за своїм економічним змістом і призначенням. Усі грошові витрати підприємства можна поділити на три самостійні групи:

- 1) витрати, безпосередньо пов'язані з отриманням прибутку;
- 2) витрати, які безпосередньо не пов'язані з отриманням прибутку;

3) примусові витрати.

Витрати, пов'язані з отриманням прибутку, включають затрати на обслуговування виробничого процесу, на виконання робіт і послуг (матеріальні затрати, затрати на оплату праці, відрахування на соціальні потреби, амортизація основних фондів, інші затрати), затрати на реалізацію продукції (робіт, послуг), інвестиції.

Витрати, не пов'язані безпосередньо з отриманням прибутку, складаються із коштів, направлених на споживання власників підприємства, благодійні внески, відрахування в недержавні страхові і пенсійні фонди, соціальну сферу та ін. До примусових витрат слід віднести податки і податкові платежі, відрахування в державні цільові фонди тощо. Витрати підприємств на виробництво і реалізацію товарів (робіт, послуг) формують собівартість продукції.

Фінанси безпосередньо не беруть участі у технологічному процесі виробництва, але за їх допомогою здійснюється вартісна оцінка цього процесу: нараховується амортизація, формується фонд оплати праці, оцінюється розмір витрат обігових коштів, визначаються відрахування до централізованих фондів цільового призначення, інші витрати відповідно до чинного законодавства.

У процесі виробництва продукції (робіт, послуг) створюється вартість, величина якої визначається ціною реалізації (продажу). Держава, використовуючи фінанси, може істотно впливати на структуру ціни через зміну норм амортизації, відрахувань до Пенсійного фонду та Фонду соціального страхування, регулювання оплати праці. Ціни можуть збільшуватись у зв'язку з введенням акцизного збору, податку на додану вартість (або збільшенням їх ставок). Під час визначення ціни на вироблену продукцію, виконані роботи і надані послуги розраховується розмір прибутку, що закладається в ціну реалізації. Це досить важливий момент як у функціонуванні фінансів підприємницьких структур, так і фінансів держави, оскільки розмір прибутку визначає ефективність самого процесу виробництва, можливість його розширення й удосконалення, а для держави — розмір платежів до бюджету.

Результатом реалізації продукції (робіт, послуг) є дохід (виторг) підприємства. Згідно з національними положеннями (стандартами) бухгалтерського обліку в Україні загальна сума

надходження грошових коштів від діяльності підприємств включає:

- доходи від основної операційної діяльності;
- доходи від іншої операційної діяльності;
- доходи від фінансових операцій;
- доходи від іншої звичайної діяльності;
- доходи, пов'язані з надзвичайними подіями.

Виторг від реалізації продукції (робіт, послуг) є основним джерелом відшкодування авансованого у виробництво капіталу, його нагромадження, формування централізованих і децентралізованих фондів грошових коштів.

На розмір доходу впливають:

- ♦ *у сфері виробництва* — обсяг продукції чи послуг, якість, асортимент та інші фактори;
- ♦ *у сфері обігу* — ритмічність відвантаження продукції, виконання робіт чи надання послуг, своєчасне оформлення транспортних і розрахункових документів, строки документообігу, дотримання умов договору оптимальні форми розрахунків, рівень цін; а також фактори, які не залежать від діяльності підприємства: несвоєчасне постачання ресурсами, несвоєчасна сплата за товари та послуги через відсутність у покупця коштів та ін. Несвоєчасне отримання доходу призводить до порушення договірних зобов'язань, штрафних санкцій, простоїв у виробництві, зменшення прибутку.

Отже, у розподілі прибутку підприємницьких структур можна виділити два етапи. **Перший** — це розподіл загального прибутку. На цьому етапі учасниками розподілу є держава і підприємство. Пропорції розподілу прибутку між державою (бюджетом) і підприємством складаються під впливом таких факторів, як визначення об'єкта оподаткування, ставок податку, надання податкових пільг. Установлення оптимальних пропорцій розподілу прибутку між державою і підприємством має велике значення для забезпечення потреб підприємства і формування фінансових ресурсів держави, тому воно є одним із центральних у фінансовій політиці кожної країни.

Другий етап — це розподіл і використання прибутку, що перебуває в розпорядженні підприємства після здійснення платежів до бюджету. На цьому етапі розподіл прибутку може

здійснюватись через попереднє формування цільових грошових фондів або спрямуванням коштів безпосередньо на фінансування витрат. Згідно з прийнятими в Україні положеннями (стандартами) бухгалтерського обліку не передбачено формування за рахунок прибутку ряду цільових фондів, як це мало місце раніше, зокрема фонду нагромадження і фонду споживання.

Матеріальним утіленням фінансових відносин на рівні господарських суб'єктів є фінансові ресурси.

Фінансові ресурси підприємства — це грошові кошти, що перебувають у його розпорядженні. До фінансових ресурсів належать усі грошові фонди й та частина грошових коштів, яка використовується поза фондами. Загальна сума фінансових ресурсів кожного підприємства складається з таких елементів: статутний фонд; резервний фонд; амортизаційний фонд; спеціальні фонди; нерозподілений (тимчасово не використаний) прибуток; кредиторська заборгованість усіх видів, включаючи заборгованість з бюджетних платежів, із відрахувань на соціальне страхування, з оплати праці; короткострокові і довгострокові кредити комерційних банків; кошти для фінансування капітальних вкладень та інші кошти, відображені в пасиві бухгалтерського балансу підприємства.

Залежно від джерел формування фінансові ресурси підприємства поділяються:

- на створені за рахунок власних і прирівняних до власних грошових надходжень;

- мобілізовані на фінансовому ринку;
- ресурси, що надходять у порядку перерозподілу.

За правом власності фінансові ресурси поділяють:

- ◆ на власні кошти підприємницької структури;
- ◆ залучені кошти;
- ◆ позикові фінансові ресурси.

Первісне формування фінансових ресурсів, як уже зазначалося, відбувається під час створення господарських суб'єктів. На функціонуючих підприємствах фінансові ресурси формуються здебільшого за рахунок прибутку (від основної та інших видів діяльності) та амортизаційних відрахувань. У процесі своєї діяльності підприємство може додатково залучати

фінансові ресурси через випуск і розміщення акцій і облігацій, з бюджету чи державних фондів цільового призначення, з централізованих корпоративних фондів, через отримання страхових сум за умови настання відповідного страхового випадку.

Залучені фінансові ресурси за характером використання подібні власних, оскільки після їх надходження вони переходять у розпорядження підприємства. Разом з тим існують певні обмеження у їх використанні, адже такі кошти мають здебільшого цільовий характер.

Бюджетні асигнування можуть надаватися підприємствам (як правило, державним) у таких формах:

- бюджетні інвестиції;
- державні дотації;
- державні субсидії.

Бюджетні інвестиції являють собою виділення коштів на розвиток виробництва, насамперед у вигляді капітальних вкладень. Вони спрямовуються у пріоритетні галузі й проекти, які визначають розвиток економіки країни в цілому.

Державні дотації — це виділення коштів з бюджету на покриття збитків підприємства, як правило, у тому разі, коли збитковість є наслідком певної політики держави, наприклад цінової.

Державні субсидії — це виділення коштів з бюджету суб'єктам підприємницької діяльності на вирішення певних завдань у рамках різного роду державних програм. Надходження з державних цільових фондів за своїм змістом ідентичні бюджетним асигнуванням. Вони здійснюються у формі державних інвестицій і субсидій. Ці надані ресурси мають цільовий характер, що впливає із сутності даних фондів.

До позикових фінансових ресурсів відносять:

1) *банківський кредит*. Його необхідність визначається характером кругообігу основних і оборотних засобів. Наприклад, підприємство виробило якусь готову продукцію, тобто певна частина його виробничих запасів перейшла у товарну форму, але ще до реалізації цієї продукції, тобто до набуття нею грошової форми у підприємства є необхідність вкласти кошти у купівлю сировини, матеріалів, що означає авансування в новий кругообіг.

З'являється потреба в позикових коштах, які залучаються на певний час і на поворотній основі. Те саме спостерігається, якщо підприємству необхідні додаткові кошти для збільшення обсягу виробництва, а також для подолання тимчасових порушень процесів виробництва та реалізації продукції;

2) *бюджетний кредит*, який діє на тих самих принципах, що й банківський;

3) *комерційний кредит* — це придбання товарів чи отримання послуг з відстроченням оплати. Подібна угода оформляється спеціальним борговим зобов'язанням — комерційним векселем.

Кредитування, на відміну від бюджетних асигнувань, здійснюється з дотриманням принципів поворотності, строковості, платності, забезпеченості. Перехід на ринкові умови господарювання, запровадження комерційних засад у діяльність підприємств, приватизація державних підприємств потребують нових підходів до формування фінансових ресурсів. Так, нині важливе місце в джерелах фінансових ресурсів належить пайовим та іншим внескам фізичних і юридичних осіб, членів трудового колективу. Водночас значно скорочуються обсяги фінансових ресурсів, які надходять від галузевих структур, обсяги бюджетних субсидій від органів державної влади; збільшується значення прибутку, амортизаційних відрахувань і позикових коштів у формуванні фінансових ресурсів підприємств. Усе це змушує підприємства виявляти ініціативу та винахідливість, нести повну матеріальну відповідальність.

Обсяг виробництва, його ефективність зумовлюють розмір, склад і структуру фінансових ресурсів підприємства. У свою чергу, від величини фінансових ресурсів залежить зростання виробництва та соціально-економічний розвиток підприємства. Наявність фінансових ресурсів, їх ефективне використання визначають фінансове благополуччя підприємства: платоспроможність, ліквідність, фінансову стійкість. Пошук фінансових джерел розвитку підприємства, забезпечення найефективнішого інвестування фінансових ресурсів набувають важливого значення в роботі фінансових служб підприємства за умов ринкової економіки.

Вищими органами управління на підприємствах недержавної форми власності є (залежно від типу підприємства) загальні

збори членів трудового колективу або акціонерів; рада директорів, засновників або інше правочинне представництво. Їм належить право розпоряджатися власністю (продавати, обмінювати, здавати в оренду, передавати безплатно), затверджувати доходи і видатки підприємства, розподіл прибутку, розмір оплати праці й вирішувати інші фінансові питання. Ділові ризики і конкуренція диктують необхідність створення резервних, страхових фондів.

Досить актуальним є питання про фінансову підтримку розвитку підприємництва з боку держави, зокрема малого бізнесу. Це може бути пільгове оподаткування або система вибіркового пільг, які встановлюються залежно від галузевої і територіальної належності підприємства, його значення для економіки держави. На організацію фінансів підприємств впливають не тільки організаційно-правові форми господарювання, а й галузева специфіка виробництва, сфера і характер діяльності суб'єкта господарювання.

Особливості фінансів обумовлені характером виробництва, тобто технологічними особливостями виробництва, тривалістю виробничого циклу, залежністю виробництва від природних і кліматичних умов тощо.

Ці галузеві фактори впливають на швидкість обігу фінансових ресурсів, склад і структуру грошових фондів, що обслуговують виробничий процес, взаємовідносини підприємницьких структур із бюджетом і централізованими цільовими державними фондами.

Некомерційними організаціями є також добровільні громадські формування, що об'єднують громадян на основі єдності інтересів, уподобань тощо. Незалежно від назви, яку одержує таке формування (рух, конгрес, фонд, спілка), всі вони поділяються на дві групи:

- ◆ політичні партії;
- ◆ громадські організації.

Політичні партії об'єднують громадян — прихильників певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку. Їх головна мета — участь у виробленні державної політики,

формуванні органів влади, місцевого та регіонального самоврядування і представництва в їх складі.

Громадські організації створюються для задоволення та захисту соціальних, економічних, творчих, вікових, національно-культурних, спортивних та інших спільних інтересів громадян. Громадські організації та політичні партії володіють майном і коштами, необхідними для здійснення їхньої статутної діяльності. Майно і кошти можуть надаватися засновниками, учасниками, державою, підприємствами й організаціями. Об'єднання громадян мають можливість проводити необхідну господарську та іншу комерційну діяльність через створення комерційних установ і організацій зі статусом юридичної особи, виступати засновниками підприємств.

Доходи політичних партій і громадських організацій формуються здебільшого за рахунок вступних і членських внесків, надходжень від належних їм комерційних структур, від проведення платних заходів, добровільних і спонсорських пожертвувань фізичних і юридичних осіб. Добровільні пожертвування надаються неприбутковим організаціям, доходи яких формуються виключно з добровільних пожертвувань чи з бюджетних асигнувань. Ставиться вимога цільового використання пожертвувань лише на проведення екологічної, оздоровчої, аматорської, культурної, освітньої, релігійної, наукової та благодійної діяльності.

Видатки громадських формувань пов'язані із необхідністю фінансування витрат на статутну діяльність і її розвиток, оплату праці штатного управлінського апарату, адміністративно-господарські затрати, проведення культурно-масових заходів тощо. Оскільки громадські організації та політичні партії — це некомерційні організації, вони не сплачують податку на прибуток. Діяльність зазначених організацій регламентується виключно їх статутом.

Професійні спілки — найчисельніші самодіяльні громадські організації, метою діяльності яких є вираження, представлення і забезпечення захисту економічних, соціальних, трудових, духовних прав та інтересів своїх членів. Діяльність профспілкових організацій забезпечується за рахунок:

- вступних і членських внесків її членів;

- доходів від господарської, комерційної та іншої діяльності належних їм підприємств і організацій;
- благодійних внесків;
- коштів, що надходять їм від власників або уповноважених ними органів за колективними договорами.

Профспілкові організації мають право зберігати вільні кошти у банках, мати власність у вигляді будинків, готелів, обладнання та іншого майна. Кошти, що надходять первинним профспілковим організаціям, витрачаються згідно з кошторисом:

- ◆ культурно-виховну роботу;
- ◆ фізичну культуру і спорт;
- ◆ матеріальну допомогу членам профспілок;
- ◆ адміністративно-господарські та організаційні витрати;
- ◆ преміювання профактиву.

Однією з форм реалізації і розвитку благодійної діяльності в сучасних умовах є створення **добročинних фондів**. Кожен фонд є юридичною особою. Держава не втручається у справи добročинних фондів, але може сприяти їхній діяльності, особливо коли вони спрямовані на вирішення проблем загальнонаціонального або регіонального значення.

Залежно від статусу добročинні фонди поділяються на державні і місцеві. Фонди, як і громадські формування, можуть мати у власності кошти, майно, майнові права, необхідні для здійснення статутної діяльності. Фінанси добročинних фондів мають особливості організації, що зумовлені відсутністю державного втручання, надання допомоги і додаткових пільг, переважання добровільних пожертвувань спонсорських внесків у джерелах формування коштів.

Доходи добročинних фондів можуть формуватися за рахунок:

- внесків членів фондів;
- благодійних внесків і пожертвувань фізичних і юридичних осіб;
- коштів, що передаються на договірних засадах фізичними та юридичними особами для фінансування конкретних програм, які відповідають завданням фонду;
- кредитів та інших позик;
- доходів від діяльності фондів;

• частини доходів, від діяльності створених благодійними фондами суб'єктів підприємництва в межах, передбачених їхніми установчими документами.

В Україні добре відомі своєю благодійною діяльністю фонди «Україна — дітям», «Відродження», «Сімейне коло», Всеукраїнський фонд відтворення пам'яток історико-архітектурної спадщини імені О. Гончара та ін.

Структурно-логічні схеми до теми 4 «Фінанси господарських суб'єктів» наведені у рисунках: 4.1; 4.2; 4.3; 4.4; 4.5.

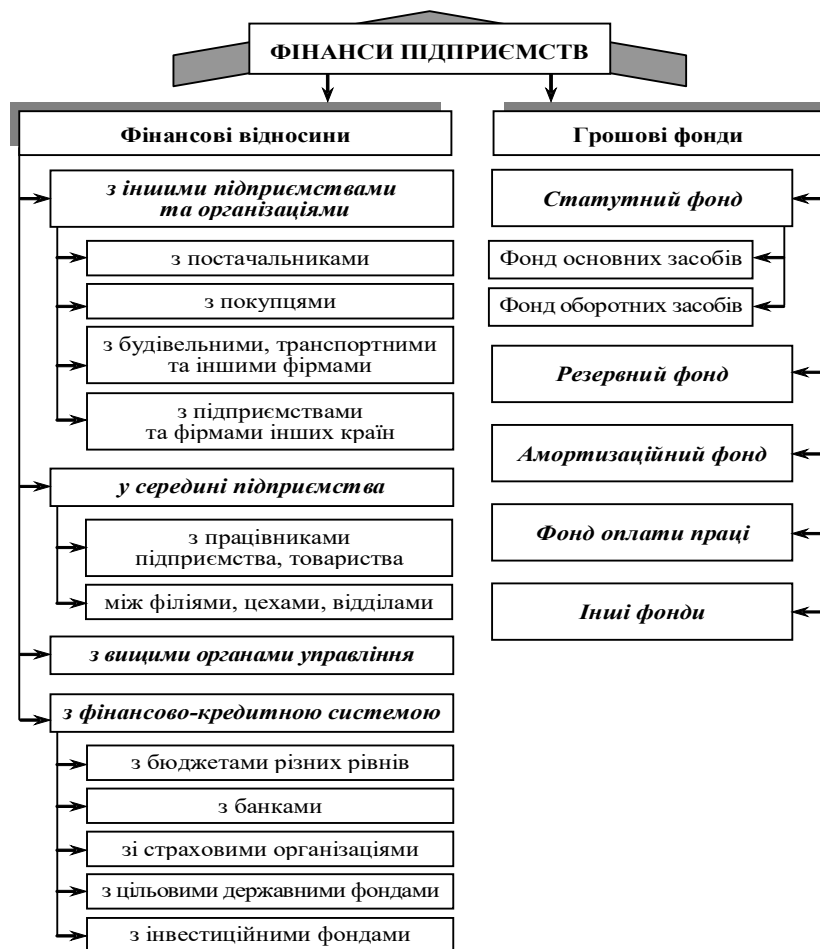

Рисунок 4.1 – Класифікація фінансових відносин і грошових фондів підприємств

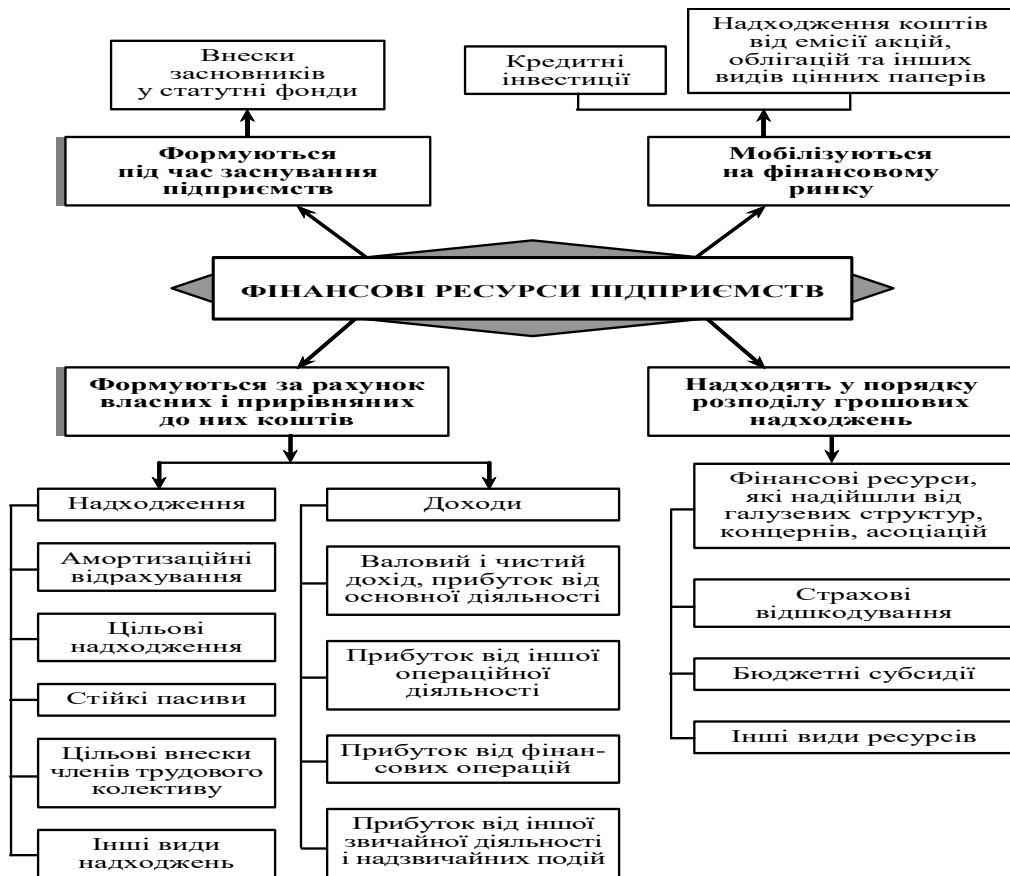

Рисунок 4.2 – Формування фінансових ресурсів підприємств

Надходження грошових коштів у результаті:		Використання грошових коштів у результаті:	
<ul style="list-style-type: none"> ▶ реалізації продукції; ▶ збільшення кредиторської заборгованості; ▶ зменшення дебіторської заборгованості 	Основна діяльність	<ul style="list-style-type: none"> ▶ здійснення витрат; ▶ зменшення кредиторської заборгованості; ▶ збільшення дебіторської заборгованості чи товарних запасів 	
<ul style="list-style-type: none"> ▶ продажу основних засобів (земля, обладнання); ▶ продажу акцій інших підприємств 	Інвестиційна діяльність	<ul style="list-style-type: none"> ▶ придбання основних засобів (земля, обладнання); ▶ купівля акцій інших підприємств 	
<ul style="list-style-type: none"> ▶ збільшення розмірів позичених коштів; ▶ збільшення власного капіталу 	Фінансова діяльність	<ul style="list-style-type: none"> ▶ погашення заборгованості за всіма видами зоб'язань; ▶ виплата дивідендів 	

Рисунок 4.3 – Використання грошових коштів суб'єктів господарювання

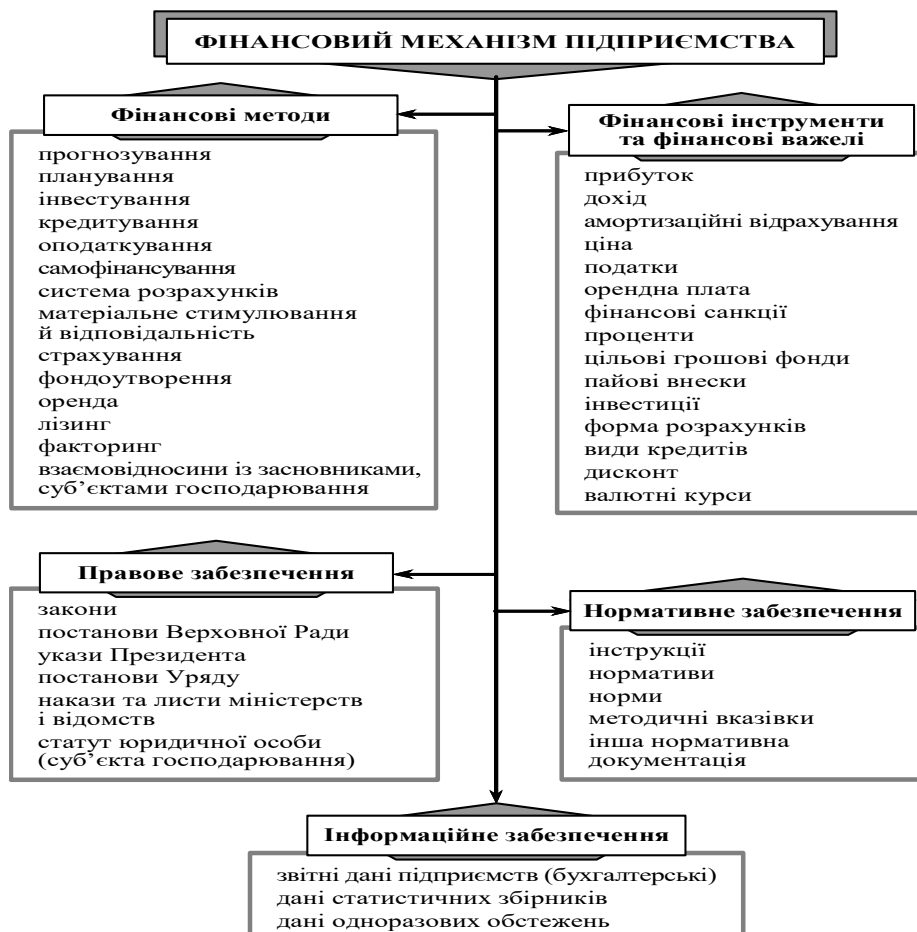

Рисунок 4.4 – Фінансовий механізм підприємства і його забезпечення

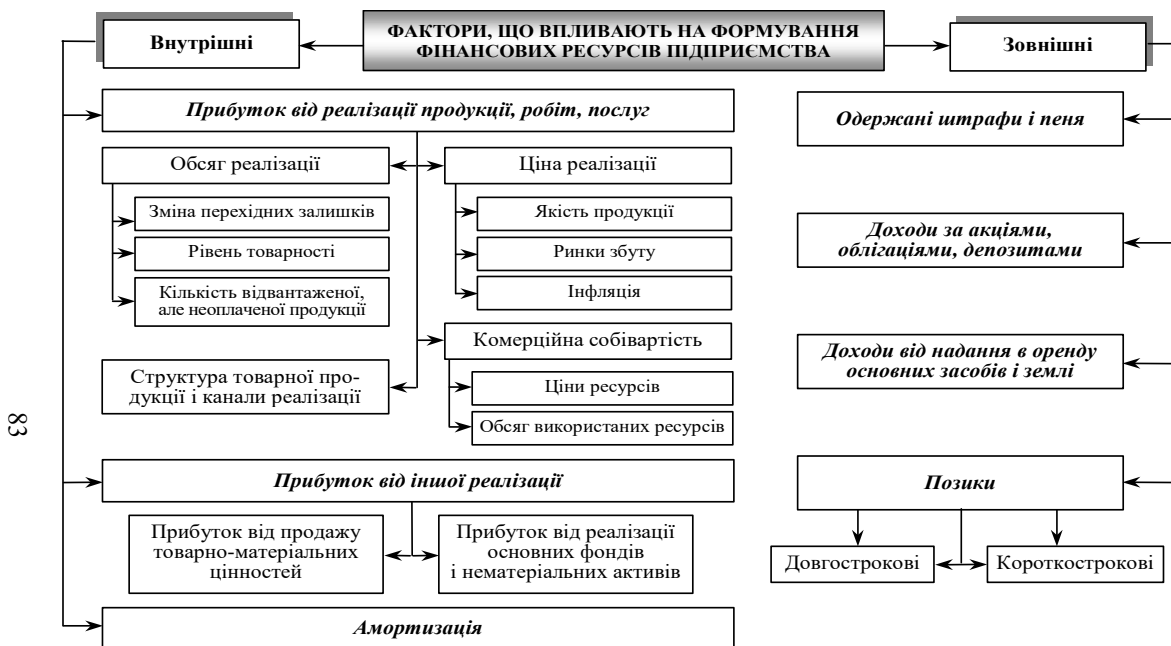

Рисунок 4.5 – Класифікація факторів, що впливають на формування фінансових ресурсів підприємства

ТЕМА 5. ДЕРЖАВНІ ФІНАНСИ

Державні фінанси — це складова фінансової системи держави, її центральна сфера, через яку здійснюється вплив держави на економічний і соціальний розвиток.

За своєю економічною сутністю державні фінанси — це сукупність розподільно-перерозподільних відносин, що виникають у процесі формування і використання фінансових ресурсів держави, призначених для забезпечення виконання державою покладених на неї функцій. За допомогою державних фінансів держава розподіляє і перерозподіляє значну частину валового внутрішнього продукту, який є головним об'єктом фінансових відносин. Суб'єктами державних фінансів, з одного боку, є держава, з іншого — населення і підприємницькі структури. Державні фінанси як провідна сфера фінансової системи держави опосередковують майже 80 % усіх фінансових ресурсів і охоплюють різноманітні фінансові інституції, за допомогою яких держава здійснює свою фінансову діяльність. До складу державних фінансів включають: сукупність усіх бюджетів держави; централізовані та децентралізовані фонди цільового призначення; фінанси підприємств і організацій державної та комунальної форм власності; державний кредит; державне особисте і майнове страхування.

Функціонування державних фінансів невіддільне від держави. Їх необхідність зумовлена тим, що за будь-якого типу економічної системи основним призначенням держави є забезпечення фінансовими ресурсами тих потреб, які не можуть бути задоволені через ринковий механізм, тобто через попит і пропонування, а також особисто кожним громадянином з огляду на відповідні об'єктивні причини. До цих потреб належать, зокрема, структурна перебудова економіки, захист навколишнього середовища, оборона, правопорядок, проведення фундаментальних наукових досліджень, загальна освіта, підготовка кадрів, соціальне забезпечення й страхування, охорона здоров'я тощо. Виходячи з цього держава будує свою фінансову політику, визначаючи рівень втручання у господарську діяльність виробничих структур і соціального забезпечення своїх громадян. Від цих факторів залежить, яка частка валового внутрішнього

продукту має зосереджуватися у фінансових інституціях, створюваних державою.

Держава може впливати на розподіл обмежених народногосподарських ресурсів за допомогою таких засобів:

- обґрунтування і здійснення права власності;
- прямі адміністративні розпорядження з відповідними штрафними санкціями за їх порушення (наприклад, будівельні норми, визначення максимально допустимого рівня забруднення природного середовища, військовий обов'язок, адміністративні заходи у сфері ринку праці та зовнішньої торгівлі);
- пряме надання державою певних благ, які фінансуються з бюджету за рахунок загальних податків або спеціальних зборів (наприклад, будівництво і експлуатація шляхів та інших об'єктів інфраструктури, державні замовлення на проведення наукових досліджень, розвиток державних підприємств з урахуванням структурних і економічних проблем);
- використання податків і зборів як інструменту управління виробництвом або споживанням (збори за очищення води, податкові пільги для інвестицій з охорони навколишнього середовища);
- формування податкової системи з урахуванням економічної та структурної політики, пільги для певних форм одержання і використання доходу (податкові пільги для заощаджень);
- державні субсидії підприємствам (замість податкових пільг), здешевлення кредитів за рахунок бюджетних коштів, надання суспільних благ за ціною, нижчою від витрат;
- часткове перебирання на себе державою підприємницького ризику через надання гарантій щодо тих видів діяльності, які становлять інтерес з погляду економічного зростання і структурної політики (ризик експортних операцій, інноваційного розвитку).

Держава впливає на розподіл і перерозподіл доходів і майна громадян під час проведення заходів щодо надання державної допомоги незахищеним верствам населення, під час формування податкової політики. При цьому можуть бути використані такі інструменти:

- ♦ податки як інструмент перерозподілу (у формі прогресивного податку на дохід, податку на майно);

- ♦ пряме надання суспільних благ без участі користувача у витратах («безплатна» освіта, державна система охорони здоров'я);

- ♦ надання різних видів грошової допомоги, стипендій студентам, субсидій на оплату житла і комунальних послуг;

- ♦ непрямі трансферти (дотації держави) системі соціального страхування;

- ♦ субсидії виробникам певних благ для підтримання низького рівня цін (субсидії виробникам продуктів харчування, субсидування цін за проїзд, зниження ставок податку на додану вартість на деякі товари);

- ♦ адміністративне регулювання мінімальної заробітної плати, введення обов'язкового соціального страхування.

Держава проводить заходи, спрямовані на краще використання виробничих ресурсів, забезпечення рівня зайнятості та стабільності цін. Інструментами забезпечення стабілізаційної політики є:

- зміна обсягу і структури державних витрат;
- зміна видів і ставок податків і зборів, тарифів;
- заходи у сфері державної заборгованості, зміни структури державного боргу і джерел його фінансування;

- проведення певної політики заробітної плати і зайнятості; Вирішення проблем державного сектора як роботодавця;

- пряме і непряме субсидування підприємств (фінансування збитків приватних і державних підприємств, витрат підприємства на освіту, проведення державної тарифної політики).

Фінансові ресурси — це першооснова фінансового господарства держави. Фінансові ресурси держави включають:

1 Фінансові ресурси, що перебувають у розпорядженні органів державного управління:

- ресурси державного бюджету;
- ресурси місцевих бюджетів;
- цільові державні фонди;
- фінансові ресурси державних фінансових інституцій (національного банку, державних страхових органів; державних кредитних установ).

2 Фінансові ресурси, що перебувають у розпорядженні господарських підприємств, установ і організацій різних форм власності і видів діяльності.

3 Фінансові ресурси, що перебувають у розпорядженні населення (вклади, заощадження, депозити).

Майже 50 % фінансових ресурсів держави — це фінансові ресурси підприємницьких структур державної і недержавної форм власності. На відміну від фінансових ресурсів держави, державні доходи є власністю держави без будь-яких умов і зобов'язань щодо суб'єктів держави.

Державні доходи являють собою ту частину грошових відносин з приводу розподілу і перерозподілу ВВП, котра пов'язана з формуванням доходів одного з головних суб'єктів розподільних відносин держави. За матеріальним змістом державні доходи — це сума коштів, що мобілізується державою на забезпечення своєї діяльності.

Залежно від рівня розміщення виділяють централізовані і децентралізовані державні доходи. До **централізованих доходів** належать кошти, призначені на формування централізованих грошових фондів — державного та місцевих бюджетів, державних цільових фондів.

Децентралізовані доходи — це доходи державних підприємств, установ, організацій, що формуються переважно за рахунок їхнього прибутку і використовуються за місцем їх створення. Слід урахувати, що необґрунтовано висока частка централізації фінансових ресурсів спричиняє негативні наслідки, оскільки централізовано важко вести раціональний розподіл і забезпечувати його ефективне виконання. Однак зниження централізації за умови збереження на високому рівні державної власності може породити безгосподарність і різні порушення в розподілі і використанні фінансових ресурсів, а врешті-решт — фінансовий розлад у державі.

Перерозподільні процеси, що здійснюються за допомогою державних фінансів, — це явище макрорівня, проте роль державних фінансів виявляється не меншою мірою у формах і методах мобілізації фінансових ресурсів. Залежно від методів акумулювання фінансових ресурсів можна виокремити такі групи державних доходів:

- обов'язкові платежі і збори;
- добровільні надходження;
- емісія (включаючи як емісію грошей, так і кредитну емісію);
- надходження від роздержавлення та приватизації державного майна;
- державний кредит;
- надходження від зовнішньоекономічної діяльності.

Джерелами формування державних доходів можуть бути доходи, отримувані від розподілу заново створеної вартості, тобто національного доходу; доходи, що включаються до складу фонду відшкодування (наприклад, амортизаційні відрахування); доходи від реалізації національного багатства.

Державні доходи включають не тільки доходи від державної власності, а й доходи, отримувані державою в порядку перерозподілу від інших форм власності і населення. Власні доходи держави формуються на основі реалізації її прав власника: доходи державних підприємств, установ та організацій і доходи, отримувані від державного майна: землі, природних багатств і угідь. Перерозподіл доходів підприємницьких структур колективної і приватної власності, а також доходів населення здійснюється на основі наданих державі законодавчими актами прав у сфері регулювання і розподілу доходів.

Державні доходи можуть формуватись на поворотній і безповоротній основі. Поворотні доходи — це державні позики. До *безповоротних доходів* відносять доходи власне держави і доходи, які надходять від інших суб'єктів розподільних відносин на законодавчій основі.

Центральне місце у системі доходів держави займають доходи державного і місцевих бюджетів, завдяки яким мобілізується основна частка фінансових ресурсів, необхідних для фінансового забезпечення виконання державою покладених на неї функцій. Наприклад, у США через бюджет перерозподіляється 28 % ВВП, у Німеччині — 40 %, Швеції — 50 %. В Україні бюджетні ресурси становлять 34 % фінансових ресурсів держави і майже 45 % ВВП.

Державні видатки — це грошові відносини, що складаються при розподілі і використанні централізованих і децентралізованих фондів грошових ресурсів держави з метою

фінансування витрат розширеного відтворення і задоволення інших суспільних потреб. За матеріальним змістом державні видатки — це сума коштів, що витрачається державою в процесі здійснення її фінансової діяльності. Система державних видатків призначена забезпечити раціональне розміщення та ефективне використання державних коштів. За роллю у суспільному виробництві розрізняють поточні видатки і видатки на розвиток. В окремих випадках це закріплюється в офіційному поділі бюджету на дві частини: поточний і капітальний бюджети.

Відповідно до цільового призначення видатки класифікуються за статтями витрат, наприклад капітальні вкладення, капітальний ремонт, оплата праці, послуг, матеріалів та ін. За формами фінансування розрізняють такі державні видатки: кошторисне фінансування, державне фінансування інвестицій, бюджетні кредити, державні дотації, субсидії і виплати.

Кошторисне фінансування — забезпечення державними грошовими коштами установ і організацій соціально-культурної сфери, оборони, органів державного управління, правоохоронних органів і органів безпеки, органів судової влади і прокуратури. Вони отримують кошти на своє утримання із бюджету на підставі фінансових документів — кошторисів.

Державне фінансування інвестицій містить у собі державні інвестиції на основні об'єкти економічного і соціального розвитку. Фінансування капітальних вкладень із бюджету за умов ринку має свої особливості. Держава втручається в процес фінансово-кредитного забезпечення капітальних вкладень державних підприємств. Поряд з бюджетними коштами залучаються також іноземні джерела інвестиційного фінансування як з боку іноземних держав, так і з боку міжнародних і приватних вітчизняних комерційних банків і кредитних установ. Досвід провідних Європейських країн показує, що на період трансформації економіки державі належить вирішальна роль у фінансуванні конкретних загальнодержавних, структуроутворюючих інвестиційних програм. Надзвичайно актуальним стає питання якісної оцінки та контролю державних інвестицій у державний сектор.

Бюджетні кредити — це фінансова підтримка державних та інших підприємств, у яких понад 50 % майна є державною власністю. Здійснюється вона з бюджетних асигнувань на поворотній і, як правило, платній основі під затверджені проекти використання коштів, що надаються як державна підтримка. Фінансову підтримку як бюджетну позику в Україні надає Міністерство фінансів на договірних засадах. Державні позики надаються різним галузям на значно м'якших умовах, ніж це робиться комерційними установами. Крім того, державному кредитуванню притаманна більша гнучкість порівняно зі звичайними видатками.

Кредитування можна розглядати і як важливий інструмент антициклічної політики, що активно використовується в період спаду ділової активності. Коли ж економічна діяльність повертається до свого нормального ритму, обсяги стимулюючих її позик скорочуються. Операції з кредитування є складовою загального бюджетного курсу уряду з регулювання економіки і впливу на стан фінансового ринку держави.

Державні дотації — це форма бюджетного фінансування планово-збиткових підприємств, організацій і установ, які надають послуги або виробляють необхідні товари, витрати на виробництво яких перевищують ціну продажу. До **субсидій** у вузькому значенні належать трансферти підприємствам з боку держави (у грошовій формі або у вигляді послуг, що мають грошову оцінку) на фінансування поточних витрат.

Управління державними фінансами — це сукупність форм і методів цілеспрямованого впливу держави на формування й використання централізованих і децентралізованих фінансових ресурсів, що перебувають у розпорядженні державних органів управління.

Понад 70 % фінансових ресурсів держави становлять кошти бюджету, тому бюджетний менеджмент є центральною ланкою управління державними фінансами. Бюджетний менеджмент спрямований на управління бюджетними ресурсами в процесі їх руху на всіх етапах бюджетного процесу.

Менеджмент державних фінансів має об'єкт і суб'єкт управління. Об'єктом управління є процес створення й використання державних фондів і фондів підприємницьких

структур державної форми власності, суб'єктом управління — фінансові органи держави. Організаційну й методичну роботу з управління державними фінансами в Україні здійснює Міністерство фінансів України. Його повноваження й основні функції визначаються положенням «Про Міністерство фінансів України», яке затверджує Кабінет Міністрів.

Структурно-логічні схеми до теми 5 «Державні фінанси» наведені у рисунках: 5.1; 5.2; 5.3.

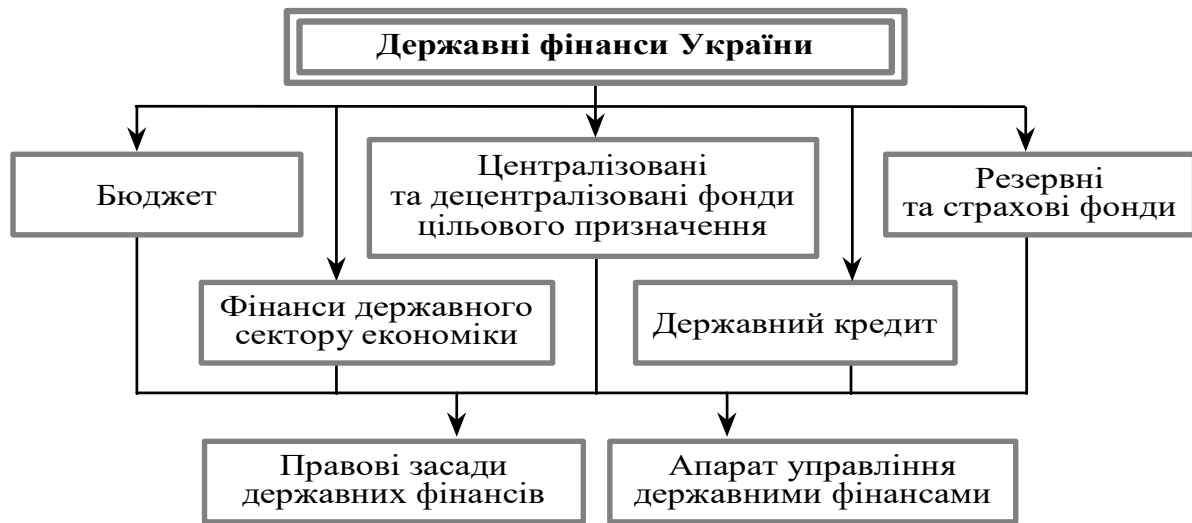

Рисунок 5.1 – Склад та організація державних фінансів України

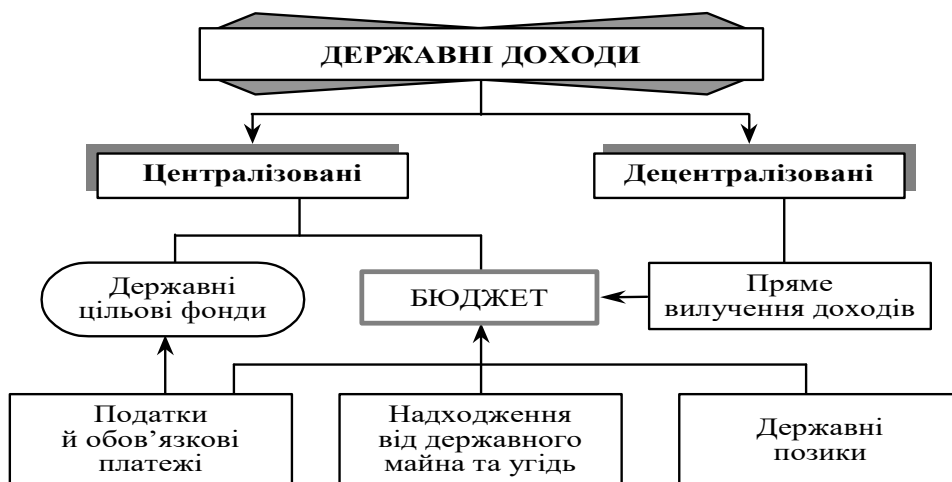

Рисунок 5.2 – Система державних доходів

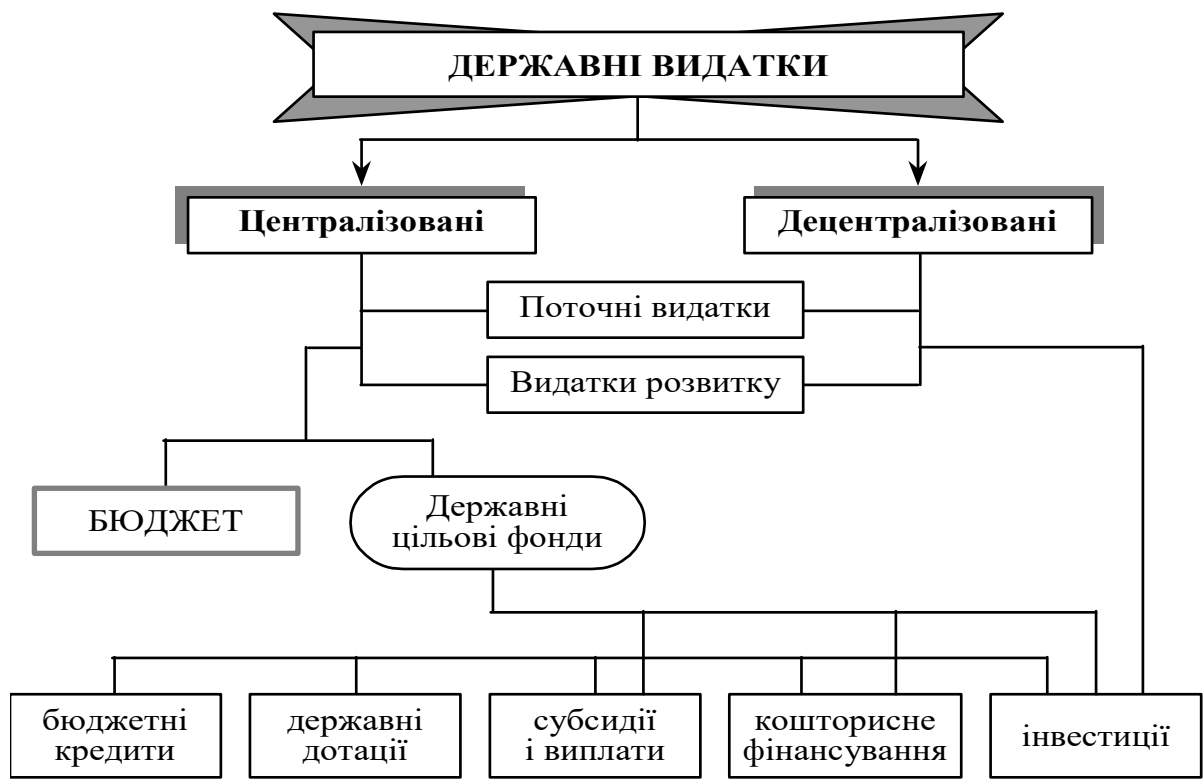

Рисунок 5.3 – Система державних видатків

ТЕМА 6. ПОДАТКИ І ПОДАТКОВА СИСТЕМА

В умовах ринкової економіки фінансова політика держави базується на системі фінансових регуляторів. Такими фінансовими регуляторами є насамперед податки, які забезпечують вилучення і перерозподіл створеного валового внутрішнього продукту і формування централізованих фондів грошових ресурсів держави.

Податки — це найбільш пізня форма державних доходів. Первісно податки називались «*anxibia*» (допомога) і мали тимчасовий характер. Вважалося, що податки суперечать недоторканності приватної власності, і їх введення допускалося лише в надзвичайних випадках як екстраординарне джерело державних доходів.

Ще в першій половині XVII ст. англійський парламент не визнавав постійних податків на загальнодержавні потреби, і король не міг ввести податки без його згоди. З часом податки перетворились із тимчасового в постійне джерело державних доходів. Податки стають настільки звичним джерелом державних коштів, що відомий політичний діяч Північної Америки Б. Франклін (1706—1790) зміг сказати, що «платити податки і вмерти повинен кожен».

Сьогодні ми не можемо уявити собі державу без податків. Об'єктивною реальністю є те, що, з одного боку, податки — це фінансове підґрунтя існування держави, а з іншого боку, податки — це знаряддя перерозподілу доходів юридичних і фізичних осіб, найефективніший інструмент впливу держави на суспільне виробництво. Економічну категорію «податок» слід розглядати в таких аспектах:

- за економічною сутністю;
- формою прояву;
- з організаційно-правового боку.

Економічна сутність податків виявляється в грошових відносинах, які складаються у держави з юридичними і фізичними особами з приводу примусового вилучення частини створеної вартості і формування фонду фінансових ресурсів держави. Процес примусового відчуження частки доходів юридичних осіб і громадян на загальносуспільні потреби

характеризує односторонній рух вартості (від платника податку до держави) без еквівалентного обміну. Матеріальною основою податків є реальна сума грошових коштів, що мобілізуються державою. Конкретними *формами прояву категорії податку* є види податкових платежів, які встановлюються законодавчими органами влади.

З організаційно-правового боку податок — це обов'язковий платіж, який надходить у бюджетний фонд у визначених законом розмірах і встановлені строки. Податковим відносинам притаманні свої відмітні особливості, що дають змогу виділити їх із загальної сукупності фінансових відносин. Зокрема, це обов'язковий характер податків і їх відносна безповоротність.

Податок — це плата суспільства за виконання державою її функцій, це відрахування частини вартості валового національного продукту (ВНП) на загальносуспільні потреби, без задоволення яких суспільство існувати не може. Але не всі обов'язкові платежі, які надходять до централізованих грошових фондів держави, називаються податками.

У сучасній фінансовій науці та податковому законодавстві використовуються три основні терміни, якими позначаються платежі державі, — *плата, відрахування, податок*. Розглянемо відмінності між ними.

Плата передбачає певну еквівалентність відносин платника з державою. Прикладами плати є державне мито, збори за спеціальне використання природних ресурсів, за забруднення навколишнього середовища, рентні платежі, плата за торговельний патент на деякі різновиди підприємницької діяльності. Значною мірою частина їх має відшкодувальний характер: вони є платою за послуги, які надаються державою, платою за отримання дозволу за якусь діяльність тощо. Плата вноситься за рахунок як собівартості, так і прибутку, що визначається механізмом її вилучення.

Відрахування передбачає цільове призначення платежів. Воно може бути або частковим, тобто встановленим згідно з економічним змістом платежів, або повним, коли кошти у повному обсязі використовуються лише за цільовим призначенням. Наприклад, часткове цільове призначення має збір за геологорозвідувальні роботи, оскільки вноситься до

держбюджету, і в загальній сумі бюджетних доходів його цільове призначення втрачається. При цьому суми фінансування геологорозвідувальних робіт можуть бути як більшими, так і меншими за відрахування. Коли фінансування менше за надходження, то цільове призначення не зберігається.

Прикладами повного цільового призначення відрахувань є збори до державних позабюджетних цільових фондів. Загалом відрахування відносять до затрат виробництва та включають у собівартість. Отже, за своєю сутністю *плата* та інший *обов'язковий платіж* — це обов'язковий, безповоротний платіж до бюджетів відповідного рівня, який має відплатний, компенсаційний характер і вноситься регулярно або у зв'язку з наданням державою платникові певної послуги чи певних прав.

Податки насамперед — це сукупність фінансових відносин, що складаються в процесі перерозподілу ВВП з метою створення централізованого державного фонду для фінансування суспільних функцій. Найбільш лаконічним і правильним з теоретичних позицій є, на наш погляд, таке визначення: «Податки — імперативні грошові відносини, у процесі яких створюється бюджетний фонд, без надання суб'єктові податку якого-небудь еквівалента». Як розвиток цього визначення можна навести поняття податку, що дається у проекті Податкового кодексу України.

Податок — це індивідуально безвідплатний, безповоротний, нецільовий платіж, що вноситься платником податку до бюджету відповідного рівня в порядку, розмірах та у строки, встановлені законодавством. Характерними ознаками податків, які дають змогу вирізнити їх серед інших платежів, є те, що *податки не мають ні елементів повного еквівалентного обміну, ні конкретного цільового призначення*. Також необхідно зазначити, що якщо плата та відрахування можуть сплачуватися як державі, так і іншим юридичним особам, то податки — це атрибут лише держави. Імперативність — це перша сутнісна ознака податку. Вона передбачає відносини влади і підлеглості.

Розкриття сутності і суспільного призначення податків неможливе без визначення функцій цієї категорії. *Стосовно функцій податків у фінансовій літературі існують різні точки зору*. О. Д. Василик у своєму підручнику «Теорія фінансів»

стверджує, що податки виконують *фіскальну* і *стимулювальну функції* (Василик О. Д. Теорія фінансів: Підручник. — К.: НІОС, 2000. — С. 206). Автори підручника «Податкова система України» за редакцією В. М. Федосова висловлюють думку, що в сучасних умовах податкам притаманні дві функції — *фіскальна* і *регулювальна* (Податкова система України: Підручник / За ред. В. М. Федосова. — К.: Либідь, 1994. — С. 14—15). Така ж точка зору і в авторів підручника «Фінанси» за редакцією Л. А. Дробозіної (М.: ЮНИТИ, 1999. — С. 156). *Деякі економісти наділяють податки такими ж функціями, які виконують фінанси*, тобто розподільною і контрольною (Теория финансов: Учеб. пособие / Под общ. ред. Н. Е. Заяц, М. К. Фисенко. — Минск: Вышэйшая школа, 1997. — С. 299).

Фіскальна функція є досить важливою у характеристиці сутності податків, вона визначає їх суспільне призначення. З огляду на роль даної функції у формуванні бюджетного фонду, тобто матеріальних умов для функціонування держави, податкові надходження мають бути постійними, стабільними, рівномірно розподілятися в регіональному розрізі. На думку прихильників *розподільної функції*, за її допомогою здійснюється формування дохідної частини бюджету з подальшим направленням цих доходів на фінансування різноманітних заходів, пов'язаних з реалізацією державою своїх функцій. За допомогою *контрольної функції* оцінюється ефективність кожного податку і податкової системи в цілому.

Через *стимулювальну функцію* податків держава впливає на процес відтворення, стимулюючи його розвиток, посилюючи нагромадження капіталу, розширюючи платоспроможний попит населення, створюючи додаткові стимули для ділової та інвестиційної активності, мотивації до праці, підтримуючи рівень зайнятості. У процесі реалізації цієї функції стимулюючий вплив на суспільне виробництво забезпечується через диференціацію податкових ставок і встановлення різних пільг, преференцій та ін.

У законодавчих актах України передбачені такі види податкових пільг: неоподатковуваний мінімум об'єкта; вилучення із оподаткування певних елементів об'єкта; звільнення від сплати податків окремих осіб або категорій платників; зниження

податкових ставок; цільові податкові пільги, включаючи податкові кредити (відстрочення справляння податку) та ін.

Преференції встановлюються у вигляді інвестиційного податкового кредиту і цільової податкової пільги для фінансування інвестиційних та інноваційних затрат. Податковий кредит, як і будь-який інший кредит, надається на умовах повернення і платності, оформляється відповідним договором між підприємством і податковим органом. Цільова податкова пільга, на відміну від інвестиційного податкового кредиту, може надаватися будь-якому підприємству місцевими органами виконавчої влади, але в межах суми податкових платежів у місцевий бюджет. Порядок і умови надання ті самі, що й у податкового кредиту. У багатьох країнах широко практикується диференціація ставок податку на прибуток корпорацій залежно від галузі економіки.

Сутність регулювальної функції полягає у впливі податків на різні сторони діяльності їх платників. Наприклад, відомо, що більшість цілей економічної політики досягається в економічно розвинутих країнах цілеспрямованим стимулюванням капіталовкладень. Саме від масштабів оновлення і розширення основного капіталу залежать в основному темпи зростання виробництва, стан кон'юнктури ринку, зайнятість, попит, національна конкурентоспроможність.

Ставка податку — це законодавчо встановлена величина податку на одиницю виміру бази оподаткування. Існують два підходи до встановлення податкових ставок: універсальний і диференційований. За універсального встановлюється єдина для всіх платників ставка, за диференційованого — кілька. Диференціація ставок може відбуватися у двох напрямках. Перший — у розрізі платників, коли для більшості платників виділяється основна ставка, а також знижені й підвищені ставки для окремих платників. Другий — у розрізі різних характеристик і оцінок об'єкта оподаткування.

За способом побудови ставки податку поділяються на тверді та процентні. *Тверді ставки* встановлюються у грошовому вимірі на одиницю оподаткування в натуральному обчисленні. *Процентні ставки* встановлюються щодо об'єкта оподаткування, який має грошовий вимір. Процентні ставки можуть бути

пропорційними, прогресивними, регресивними і змішаними. *Пропорційні* — це єдині ставки, що не залежать від розміру об'єкта оподаткування. *Прогресивні* — це такі ставки, розмір яких зростає зі збільшенням обсягів об'єкта оподаткування. *Регресивні ставки*, на відміну від прогресивних, зменшуються зі зростанням об'єкта оподаткування. У практиці оподаткування прогресивні і регресивні ставки можуть застосовуватись як окремо, так і в поєднанні — у вигляді прогресивно-регресивної і регресивно-прогресивної шкали ставок.

Податкова квота — частка податку в доході платника. Вона характеризує рівень оподаткування і може бути як в абсолютному, так і у відносному вимірах. У податковій справі податкові квоти законодавчо не встановлюються. Краще з'ясувати сутність податків і їх вплив через податковий механізм на економіку можливо завдяки класифікації податків за певними ознаками:

- за формою оподаткування;
- економічним змістом об'єкта оподаткування;
- залежно від рівня державних структур, які встановлюють податки;
- за способом стягнення;
- залежно від порядку зарахування.

За формою оподаткування всі податки поділяються на дві групи: прямі і непрямі, або опосередковані.

Прямі податки встановлюються безпосередньо щодо платників, їх розмір залежить від масштабів об'єкта оподаткування. Коли об'єктом оподаткування є прибуток, земля, капітал або дохід юридичної чи фізичної особи, то це податок прямий, він залежить від величини певної власності. Прикладом цього можуть бути податки на прибуток підприємств, доходи громадян, на землю, майно тощо. Прямі податки сприяють такому розподілу податкового тягаря, за якого більше платять ті члени суспільства, котрі мають вищі доходи.

За непрямого оподаткування об'єктом є не дохід, а витрати, оскільки податок сплачується під час купівлі товару.

Непрямі податки встановлюються в цінах товарів і послуг, їх розмір для окремого платника прямо не залежить від його доходів. Підкреслюємо, тільки прямо, бо оскільки непрямі

податки включаються в ціни, то їх платить в абсолютному розмірі більше той, хто більше споживає, а більше споживає той, хто має вищі доходи. Тому непрямі податки вважаються найнесправедливішими, фіскальними. Найхарактернішими прикладами непрямого оподаткування є податок на додану вартість, акцизний збір, мито.

За економічним змістом об'єкта оподаткування податки поділяються на три групи: податки на доходи, споживання і майно. **Податки на доходи** стягуються з доходів фізичних і юридичних осіб. Безпосередніми об'єктами оподаткування є заробітна плата та інші доходи громадян, прибуток або валовий дохід підприємств. **Податки на споживання** сплачуються не під час отримання доходів, а при їх використанні. Вони справляються у формі непрямих податків. **Податки на майно** встановлюються щодо рухомого чи нерухомого майна. На відміну від податків на споживання, які сплачуються тільки один раз — під час купівлі, податки на майно стягуються постійно, доки майно перебуває у власності.

Залежно від рівня державних структур, які встановлюють податки, вони поділяються на загальнодержавні та місцеві.

Загальнодержавні податки встановлюють вищі органи влади. Їх стягнення є обов'язковим на всій території країни, незалежно від того, до якого бюджету (державного чи місцевого) вони зараховуються.

Місцеві податки встановлюються місцевими органами влади та управління. Можливі різні варіанти встановлення місцевих податків:

- у вигляді надбавок до загальнодержавних податків. Рівень надбавки визначають місцеві органи відповідно до встановлених обмежень;
- введення місцевих податків за переліком, що встановлюється вищими органами влади. Вибір податків здійснюється місцевими органами влади;
- упровадження місцевих податків на розсуд місцевих органів без будь-яких обмежень з боку центральної влади.

За способом стягнення податки бувають: розкладні та квотарні, або окладні.

Розкладні податки — це історична форма справляння податків. Вона відповідала низькій податковій техніці. Механізм оподаткування був таким: спочатку уряд визначав загальну суму податкових надходжень, яка необхідна була для фінансового забезпечення функціонування держави, потім ця сума розподілялась між адміністративними одиницями залежно від обраного масштабу. Пізніше уряд адміністративної одиниці доводив до кожного платника відповідну суму нарахованого податку.

За **квотарних**, або **окладних, податків** для кожного платника нарахована до сплати сума податку визначається залежно від обсягу податкової бази, або об'єкта оподаткування, і ставок (квот) податку.

Залежно від порядку зарахування податки поділяють на регульовані та закріплені (директивні). *Регульовані податки* — це податки, які можуть зараховуватися до різних бюджетів, тобто держава розподіляє їх між рівнями бюджетної системи. В основному регульованими виступають загальнодержавні податки. **Закріплені** або **директивні податки** — це податки, які повною мірою надходять до певного бюджету. Директивними можуть бути як загальнодержавні, так і місцеві податки.

Розрізняють три способи утримання податків:

- ◆ біля джерела отримання доходу;
- ◆ на підставі декларації;
- ◆ на підставі платіжного доручення.

Перший спосіб використовується в процесі стягнення податків і зборів із заробітної плати і доходів громадян від здійснення трудових обов'язків.

Другий спосіб — стягнення податків на підставі декларації — передбачає надання платниками даних про фактичні розміри об'єкта оподаткування. При цьому існують значні можливості для ухилення від сплати податків. Стягнення податків на підставі платіжного доручення здійснюється лише у випадках, коли платник має сплатити суму нарахованих йому відповідними органами податків (наприклад, розрахунок сум земельного податку в сільській місцевості здійснюється фахівцями сільських Рад народних депутатів). В окремих випадках платник надає цим органам декларацію про фактичні чи прогнозовані розміри об'єкта

оподаткування. Організація оподаткування має значний вплив на суспільне життя. Податки в руках одних управлінців можуть бути знаряддям та інструментом стабілізації та економічного процвітання в державі, а в руках інших — засобом нестабільності та економічного саморуйнування.

Податкова політика — це діяльність держави у сферах запровадження, правового регламентування та організації справляння податків і податкових платежів до централізованих фондів грошових ресурсів держави. Дбаючи про формування державних грошових фондів за рахунок податків і податкових платежів і встановлюючи нові види та форми оподаткування, державні структури повинні провадити таку податкову політику, яка має оптимально поєднувати інтереси держави і платників податків. Про оптимальність із погляду платників можна сказати словами французького економіста Леруа Больє: «Найкращий податок — то найменший податок». Звичайно, теоретики не можуть сприймати оптимальність так просто й безпосередньо. На їх погляд, вона полягає в максимізації індивідуально очікуваної корисності від різних комбінацій в оподаткуванні: співвідношення прямих і непрямих податків; диференціації оподаткування за окремими секторами економіки (промисловість, сільське господарство, житлово-комунальна сфера); дії окремих податків (прибуткового, податку на товари та ін.).

Успішне проведення податкової політики можливе за умови наукового поєднання таких критеріїв:

- фіскальної достатності;
- економічної ефективності;
- соціальної справедливості;
- стабільності;
- гнучкості.

Проявом податкової політики держави на практиці є податкова система. Взаємозв'язок між податковою політикою і податковою системою може бути визначений так: метою оподаткування є вилучення ресурсів із сфери приватного використання; податкова політика спрямовується так, аби провести це вилучення з найменшою шкодою для економіки країни і соціальної сфери.

У податковій теорії найчастіше використовуються такі терміни: «*податкова система*» і «*система оподаткування*». Останній термін використовується частіше, оскільки він продекларований Законом України «Про систему оподаткування». У статті 2 закону дається таке визначення: «*Сукупність податків і зборів (обов'язкових платежів) у бюджету і державні цільові фонди, що стягуються у встановленому законами України порядку, становить систему оподаткування*». На основі цього визначення можна виділити два елементи системи оподаткування: сукупність податків і зборів і встановлений законом порядок їх стягнення.

Податкова система визначається у Податковому кодексі як сукупність загальнодержавних і місцевих податків, зборів та інших обов'язкових платежів до бюджетів усіх рівнів, форм і методів їх установа, зміни, скасування, обчислення, сплати і стягнення, а також забезпечення відповідальності за вчинення правопорушень у сфері оподаткування, організації роботи з податкового контролю.

Не менш важливою є структура податків. Вона постійно змінюється під впливом економічних, соціальних і політичних факторів. Загалом розвиткові сучасних податкових систем зарубіжних країн притаманні такі риси:

- розширення оподаткування особистих доходів;
- модернізація податків на споживання;
- зменшення впливу податків на прибуток корпорацій;
- невинне зростання відрахувань на соціальне страхування.

У більшості країн основу податкових надходжень становлять прямі податки (США, Велика Британія, Японія, Канада та ін.). Урівноважена структура податків у Німеччині та Італії (непрямі податки становлять відповідно 45,2 та 48,9 %). У Франції переважає непряме оподаткування. Податок на додану вартість за своєю економічною суттю є універсальним акцизом, його починали застосовувати як податок з обороту.

За умов ринку спрацьовує кумулятивний ефект, тобто на кожній стадії руху товарів нараховується податок. Усе це зумовило пошук нових варіантів непрямого оподаткування, і в 70—80-х рр. ХХ ст. було обґрунтовано доцільність оподаткування лише доданої вартості. Така система оподаткування зберігає

переваги податку з обороту щодо оподаткування всіх етапів руху товарів, але водночас усуває його головну ваду — кумулятивний (каскадний) ефект.

Об'єктом оподаткування ПДВ є додана вартість, тобто вартість, створена на даному конкретному етапі руху товару. За економічною суттю доданою вартістю є частина валового внутрішнього продукту, створеного (виробленого) певною господарською одиницею. Суб'єктами податку на додану вартість є фізичні та юридичні особи, які ведуть підприємницьку діяльність у сфері виробництва, торгівлі та послуг. Фактично платником ПДВ є споживач незалежно від того, чи це юридична, чи фізична особа.

Пряме особисте оподаткування. Зростання матеріального добробуту населення в другій половині ХХ ст. в більшості країн світу дало змогу зробити особисте оподаткування масовим. На сьогодні майже 80 % надходжень від прибуткового податку з громадян припадає на населення з трудовими доходами, основу яких становить заробітна плата. Протягом останніх 40 років є чіткою тенденція до зростання частки особистого прибуткового податку в доходах бюджетів усіх країн Європейського союзу. Особистий прибутковий податок становить від 5 до 27 % ВВП у країнах із розвинутою ринковою економікою.

Податки на соціальне страхування. У другій половині ХХ ст. з'явився і став швидкими темпами розвиватися новий вид податків — так звані цільові податки для фінансування системи соціального страхування. Це пов'язано насамперед з тим, що в країнах з ринковою економікою підвищилась соціальна спрямованість їх розвитку, стало більше уваги приділятися соціальним гарантіям населенню з метою побудови моделі економіки суспільного добробуту.

Місцеві податки. Місцеві податки поширилися у другій половині ХХ ст. Це пов'язано з розвитком демократичних засад у суспільстві. Центральні органи влади як під тиском демократичних сил, так і з огляду на доцільність та ефективність вирішення низки питань економічного й соціального життя населення на місцевому рівні стали передавати й законодавчо закріплювати за місцевими органами влади функції державного

управління. Це потребувало передання місцевим органам влади певних обсягів фінансових ресурсів для виконання цих функцій.

У сучасній економіці домінують ідеї американських економістів, які визначають такі принципи оподаткування. Податкова система повинна:

- не спотворювати оптимального розміщення виробничих факторів на ефективних ринках;
- бути справедливою;
- бути гнучким автоматичним стабілізатором;
- бути чіткою, прозорою і незмінною;
- забезпечувати мінімум витрат на стягнення податків.

Коефіцієнт Джіні визначає ступінь нерівномірності розподілу доходів і податкових зобов'язань вирахуванням відношення між кривою Лоренца, яка виражає реальний розподіл доходів і податкових зобов'язань, й ідеально рівномірним бажаним розподілом (рисунок 6.1).

Коефіцієнт Джіні = Площа А / (Площа А + Площа В).

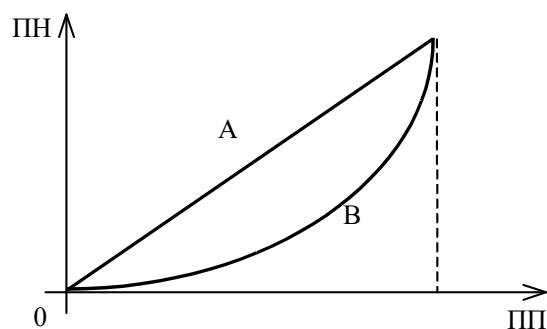

Рисунок 6.1 – Графічне зображення ідеального та реального розподілу доходів і податкових зобов'язань у державі

Очевидно, що чим більше крива Лоренца нахилиється вниз, тобто чим більше вона вгнута, тим значніша нерівномірність розподілу доходів і податкових зобов'язань, одним із факторів якого є оподаткування. Водночас треба визнати, що не завжди підвищення норми оподаткування в країні веде до збільшення обсягу податкових надходжень до державної казни. Для аналізу оптимальної норми оподаткування вченими часто

використовується теорія відомого американського економіста А. Лаффера (рисунок 6.2).

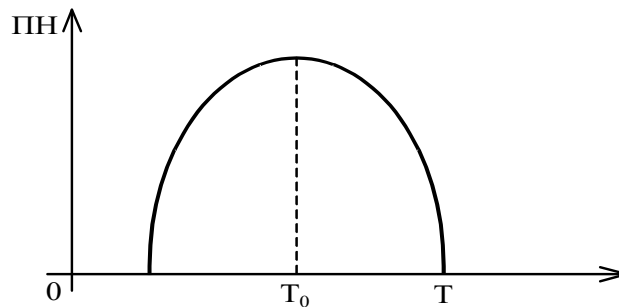

Рисунок 6.2 – Крива Лаффера

За допомогою кривої Лаффера — основи цієї теорії (рисунок 6.2), доведено, що коли висота податкових ставок сягає певного критичного рівня (T_0), подальше підвищення норми оподаткування спричиняє не збільшення, а навпаки — зменшення податкових надходжень.

Зв'язок між висотою оподаткування та податковими надходженнями залежить від податкової бази, тобто об'єкта оподаткування. Тому Лаффер досліджував цей зв'язок за допомогою показника еластичності податкової бази, який вимірюється як відношення процентної зміни величини об'єкта оподаткування до процентної зміни норми оподаткування, тобто податкових ставок, які застосовуються щодо даного об'єкта (бази) податку.

$$\hat{A}_0 = \frac{\Delta \hat{A} / \hat{A}}{\Delta \hat{T} / \hat{T}} = \frac{T \Delta V}{V \Delta T},$$

де E_T — еластичність податкової бази;

V — вартісний вимір податкової бази (об'єкта оподаткування);

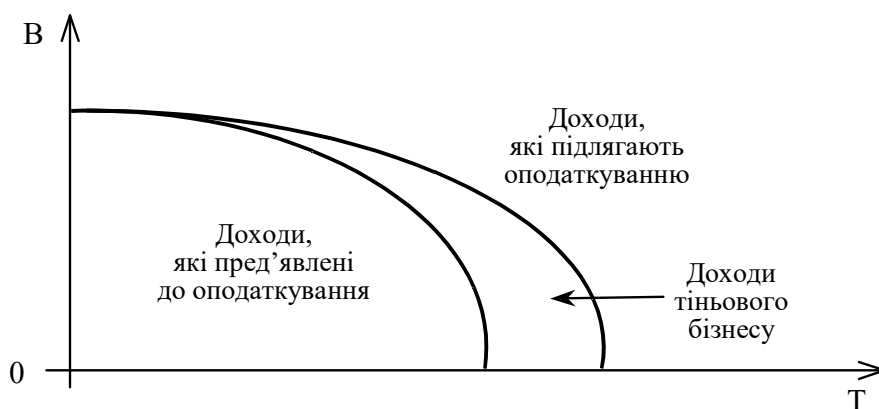
T — норма оподаткування;

ΔV — приріст або процент збільшення податкової бази;

ΔT — приріст або процент збільшення норми оподаткування.

На обсяг податкових надходжень впливає також процес ухилення від сплати податків (рисунок 6.3). Надмірне

підвищення норми оподаткування веде до збільшення доходів тіньової економіки та згорання легального бізнесу, а заодно й до скорочення податкової бази.

де B — податкова база;
 T — норма оподаткування

Рисунок 6.3 – Залежність показника обсягів ухилення від сплати податків від норми оподаткування

Відкриття Лаффера саме і полягає у тому, що зі збільшенням норми оподаткування податкова база стає гнучкішою, що і зумовлює, починаючи з певного рівня, зменшення податкової бази й ухилення від сплати податків.

Добра податкова система повинна бути не лише справедливою, а й *ефективною*. Тут слід уникати марнотратства так само, як і в будь-якій економічній діяльності, державній чи приватній. Звідси випливають два конкретні наслідки для податкової політики: по-перше, податки не повинні спричиняти «надмірного тягаря»; по-друге, витрати на податкову адміністрацію та збирання податків не повинні бути надто великими порівняно з отриманими надходженнями. Отже, проблема розроблення податкової системи полягає в мінімізації суперечностей між цілями ефективності та справедливості.

На відміну від ухилення від сплати податків, уникнення сплати податків є порушенням податкового законодавства, бо полягає у несплаті податків, що мають бути сплачені згідно із законодавством. Корені уникнення сплати податків — простого обману — лежать у незаконній економічній діяльності.

Структурно-логічні схеми до теми 6 «Податки і податкова система» наведені у рисунках: 6.4; 6.5; 6.6; 6.7; 6.8; 6.9.

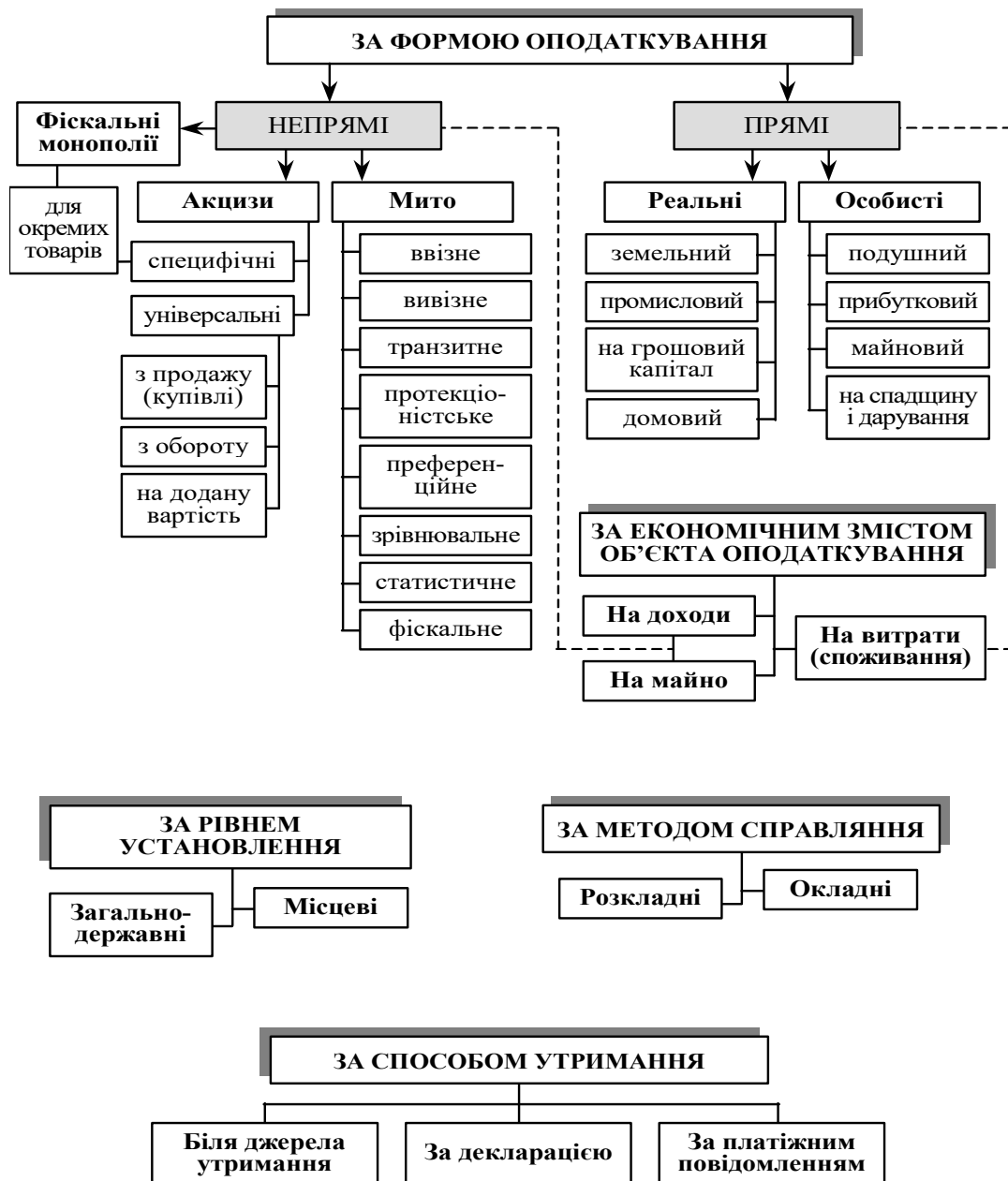

Рисунок 6.4 – Класифікація податків

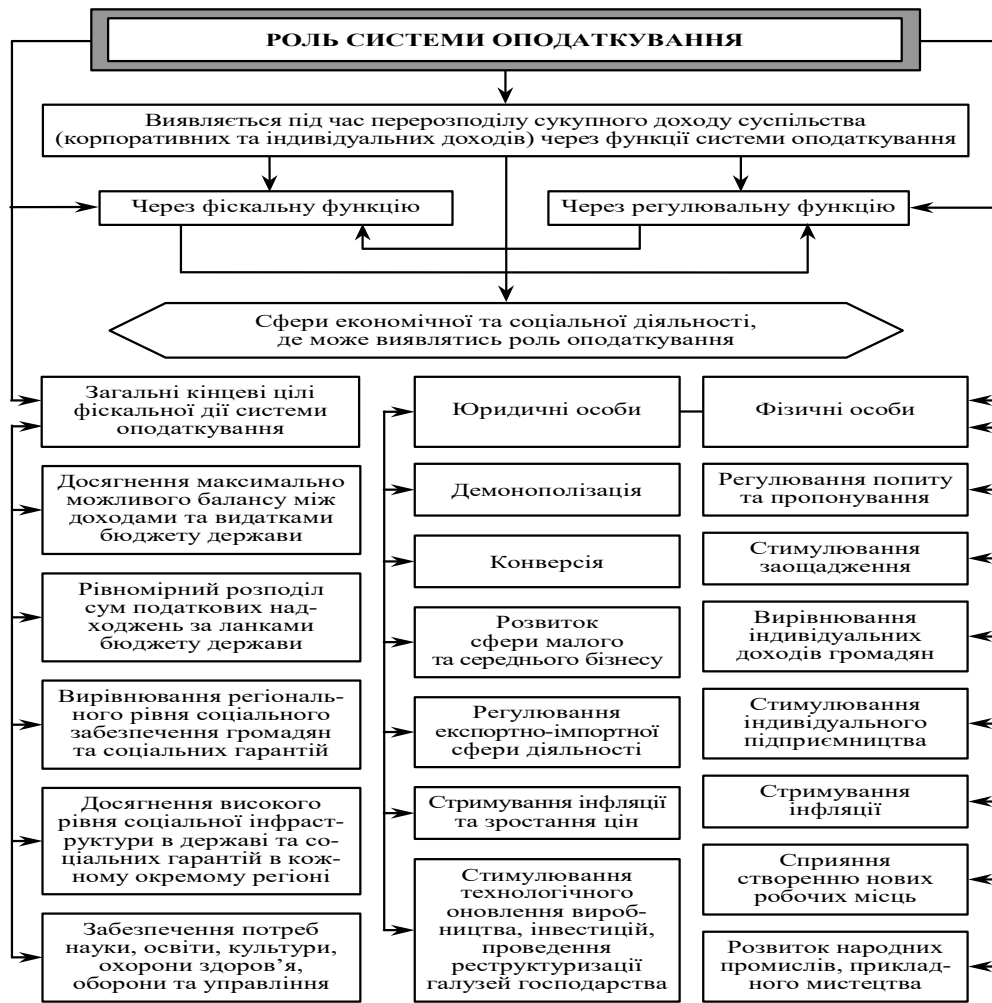

Рисунок 6.5 – Роль системи оподаткування

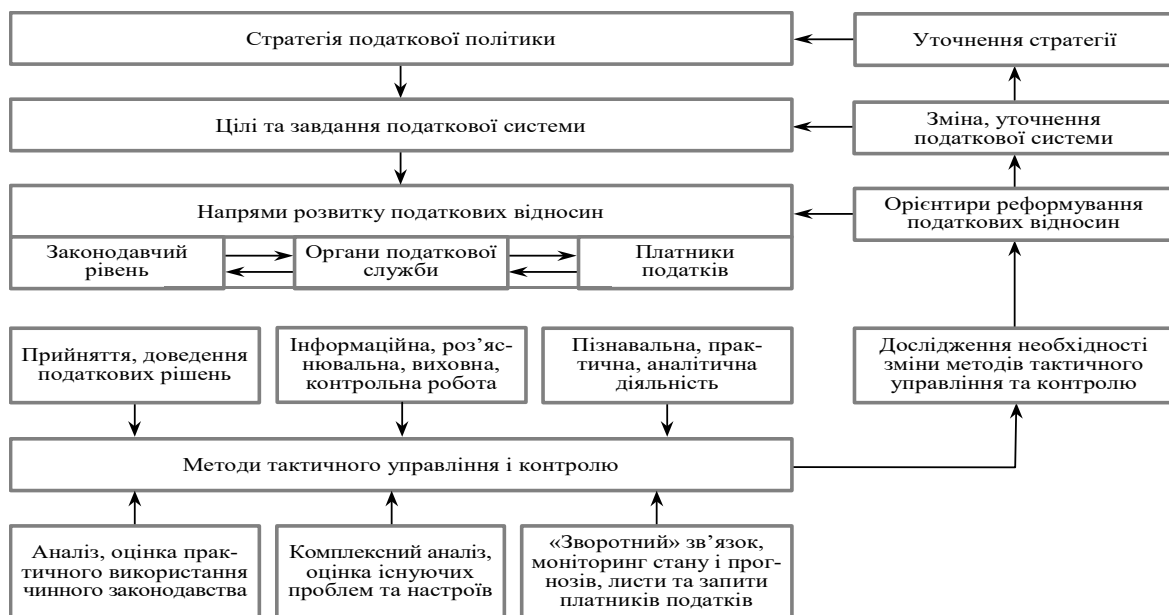

Рисунок 6.6 – Взаємодія держави та платників податків у податкових відносинах

Базова ставка податку дорівнює 30 % об'єкта оподаткування.

Об'єкт оподаткування — це прибуток, який визначається зменшенням суми скоригованого валового доходу на суму валових витрат платника податку та суму амортизаційних відрахувань.

Скоригований валовий дохід — це загальна сума доходу платника від усіх видів діяльності, отриманого (нарахованого) протягом звітного періоду в грошовій, матеріальній або нематеріальній формах на території України і за її межами.

Валові витрати — це сума будь-яких витрат платника податку у грошовій, матеріальній або нематеріальній формах, здійснюваних як компенсація вартості товарів (робіт, послуг), які придбаваються (виготовляються) таким платником для їх подальшого використання у власній господарській діяльності.

Амортизація основних фондів і нематеріальних активів — це поступове віднесення витрат на їх придбання, виготовлення або поліпшення.

Рисунок 6.7 – Податок на прибуток підприємств

Відмітні ознаки	
<i>Податок на додану вартість</i>	<i>Акцизний збір</i>
Об'єкт оподаткування	
Оборот від реалізації товарів, робіт, послуг	Оборот від реалізації підакцизних товарів, продукції
База оподаткування	
Загальний характер обкладання	Обкладання специфічних товарів (високорентабельних і монопольних)
Етапи нарахування	
За вітчизняними товарами	
(Частина собівартості + Прибуток + Акциз) + ПДВ	(Собівартість + Прибуток + Акциз)
За імпортними товарами	
(Митна вартість + Митний збір + Мито + Акциз) + ПДВ	(Митна вартість + Митний збір + Мито) + Акциз
Періодичність стягнення	
Багаторазово на кожному етапі виробництва і реалізації товару	Одноразово на кінцевому етапі виробництва і реалізації товару
Фіскальне значення	
Стабільність прибутків бюджету	Прибуток залежить від кон'юнктури ринку

Схожі ознаки
Надбавка до ціни товару
Сума податку не залежить від прибутку платника
Платником податку є кінцевий споживач товару
При імпортуванні товару пов'язані з митом і є інструментом регулювання зовнішньоторговельної діяльності

Рисунок 6.8 – Порівняльна характеристика ПДВ і акцизного збору

«За»	«Проти»
<ul style="list-style-type: none"> • краще збалансовує національну податкову систему; • нейтральний щодо трудомістких і капіталоемних виробництв, як рентабельних, так і збиткових підприємств, акціонерної і особистої форм власності, фінансування акціями чи облигаціями; • найбільш ефективний і прийнятний спосіб збільшення бюджетних доходів; • мінімально спотворює ділові рішення, не перешкоджає ефективному використанню ресурсів 	<ul style="list-style-type: none"> • виявляє регресивний характер, послаблює загальну структуру прогресивного оподаткування; • порушує справедливість, визначеність, звичність для платників існуючої податкової системи; • не надає жодних переваг національному підприємству в міжнародній торгівлі та зовнішньоекономічних зв'язках; • на загальнонаціональному рівні більш прийнятним є податок з роздрібного товарообороту, а не податок на додану вартість

Рисунок 6.9 – Порівняльні якості податку на додану вартість

ТЕМА 7. БЮДЖЕТ І БЮДЖЕТНА СИСТЕМА

Бюджет держави є досить складним і багатограним явищем у суспільстві. Розкриваючи поняття «бюджет», доцільно розглянути такі його найважливіші характеристики:

- за сутністю економічної категорії;
- правовим характером;
- формою;
- матеріальним змістом.

Передусім слід підкреслити, що бюджет є самостійною економічною категорією: ця категорія, будучи частиною фінансів, характеризується тими самими ознаками, які притаманні фінансам у цілому, але одночасно **має свої особливості**, які відрізняють її від інших сфер і ланок фінансових відносин. До цих особливостей відносять:

- ♦ бюджет є особливою економічною формою перерозподільних відносин, пов'язаних з відокремленням частини ВВП у руках держави і використанням її з метою задоволення потреб усього суспільства й окремих адміністративно-територіальних формувань;

- ♦ за допомогою бюджету відбувається перерозподіл національного доходу, рідше — національного багатства, між окремими галузями народного господарства, адміністративно-територіальними формуваннями, сферами суспільної діяльності;

- ♦ пропорції бюджетного перерозподілу вартості більшою мірою, ніж в інших ланках фінансової системи, визначаються потребами розширеного відтворення в цілому і завданнями, які стоять перед суспільством на кожному історичному етапі його розвитку;

- ♦ сфера бюджетного розподілу займає центральне місце у складі державних фінансів, що зумовлено ключовою роллю положенням бюджету порівняно з іншими ланками.

Звідси можна зробити висновки про специфічне **суспільне призначення** бюджету — забезпечити розподіл і перерозподіл валового внутрішнього продукту між галузями економіки, верствами населення й територіями з метою підвищення ефективності економіки та добробуту громадян.

Як економічна категорія бюджет являє собою економічні відносини між державою, з одного боку, і юридичними та фізичними особами, з іншого боку, з приводу розподілу і перерозподілу ВВП (частково і національного багатства) з метою формування і використання бюджетного фонду, призначеного для забезпечення виконання державою її функцій. Фінансові відносини, які складаються у держави з юридичними і фізичними особами, називаються бюджетними. Централізація частини ВВП у бюджеті є платою суспільства за виконання державою її функцій, таких як управління суспільством, оборона країни, економічна і соціальна.

Держава, виступаючи власником засобів виробництва у державному секторі, здійснює підприємницьку діяльність і відповідно є одним із суб'єктів створення і розподілу ВВП. Як доводить світовий досвід, роль держави у розподільних процесах із розвитком ринкових відносин має зростати, і бюджет у цьому аспекті є найдосконалішим засобом для здійснення перерозподілу фінансових ресурсів зокрема і національного багатства в цілому.

Аналіз моделі економіки, яка формується в Україні, дає підстави стверджувати, що в наступні роки через бюджет повинно перерозподілятися не менш як 30 % ВВП. Таке співвідношення буде найоптимальнішим і зумовлене соціальною спрямованістю обраної моделі економіки, необхідністю структурної перебудови значної частини галузей господарства. У країнах середнього рівня розвитку частка ВВП, що перерозподіляється через бюджетну систему, становить 35—37 %, а у високорозвинутих — 45 % і більше. Наприклад, у Німеччині цей показник сягнув 60 %.

Сконцентровані у бюджеті кошти призначаються для здійснення державної соціально-економічної політики, забезпечення оборони та безпеки держави. За допомогою бюджету виконуються державні та місцеві програми з розвитку й успішного функціонування галузей економіки, освіти, охорони здоров'я, зміцнення науково-технічного потенціалу й культури, поліпшення матеріального становища населення, підтримки соціально-економічного розвитку регіонів.

Акумуляція у бюджетній системі значних грошових фондів створює можливість для забезпечення рівномірного розвитку

економіки і соціальної сфери на всій території країни через маневрування у розподілі коштів, нівелюючи наслідки нерівномірного розміщення продуктивних сил і соціальні наслідки розшарування громадян за їхніми матеріальними статками.

Значення державного бюджету обумовлено не лише обсягом коштів, які зосереджені в ньому. У безпосередньому зв'язку з бюджетом і під його впливом функціонують усі інші ланки фінансової системи. Відтак бюджет є могутнім інструментом державного управління. Сутність бюджету як економічної категорії реалізується через розподільну (перерозподільну) і контрольну функції. Зміст цих функцій, сфера і об'єкт їх дії характеризують специфіку бюджету як економічної категорії. Завдяки **розподільній функції** відбувається концентрація грошових коштів у руках держави і їх використання з метою задоволення загальносуспільних потреб.

Зміст розподільної функції бюджету визначається процесами перерозподілу фінансових ресурсів між різними підрозділами суспільного виробництва. Бюджет в основному відображає вторинний перерозподіл, тобто після первинного розподілу валового внутрішнього продукту на основні його складові здійснюється вторинний перерозподіл за допомогою податків і надання за рахунок бюджету громадянам суспільних благ і послуг. До таких благ належать оборона країни, національна безпека й правопорядок, благоустрій, захист довкілля, освіта, охорона здоров'я, наука, культура тощо. Жодна інша ланка фінансової системи не здійснює такого різноманітного і багаторівневого перерозподілу коштів, як бюджет. Сфера дії розподільної функції бюджету визначається тим, що у відносини з бюджетом вступають майже всі учасники суспільного виробництва.

Контрольна функція дає змогу дізнатися, наскільки своєчасно і повно фінансові ресурси надходять у розпорядження держави, як фактично складаються пропорції в розподілі бюджетних коштів, чи ефективно вони використовуються. Основу контрольної функції становить рух бюджетних ресурсів, який відображається у відповідних показниках бюджетних надходжень і видатків.

Специфіка контрольної функції бюджету полягає в тому, що бюджет об'єктивно — через формування і використання фонду грошових коштів держави — відображає економічні процеси, які відбуваються в структурних ланках економіки. Правова характеристика бюджету пов'язана із його законодавчим регулюванням. Бюджет виступає документом (фінансовим планом), у якому подається розпис доходів і видатків держави та органів місцевого самоврядування на бюджетний період. Державний бюджет України затверджується у формі закону.

Бюджет як фінансовий план відіграє дуже важливу роль у діяльності держави. Він спрямовує фінансову діяльність держави, визначає її фінансові можливості та пріоритети. За матеріальним змістом бюджет — це фонд фінансових ресурсів, який перебуває у розпорядженні органів виконавчої влади певного рівня й використовується для виконання покладених на них функцій, передбачених Конституцією.

Бюджет як централізований грошовий фонд перебуває у постійному русі: практично щоденно до нього надходять кошти і проводиться фінансування видатків. У зв'язку з цим необхідна чітко налагоджена система управління бюджетом, яка реалізується через бюджетний механізм, що створює держава.

Бюджетний механізм — це сукупність конкретних форм бюджетних відносин, методів мобілізації і витрачання бюджетних коштів. Через бюджетний механізм держава регулює економіку, стимулює виробничі та соціальні процеси. До бюджетних методів регулювання економічних і соціальних процесів відносять:

- ♦ податки, які впливають на розвиток виробництва товарів, попит на них і їх пропонування;
- ♦ бюджетне фінансування загальнодержавних програм, що забезпечують розширення виробництва й удосконалення його структури, розвиток соціальної сфери, соціальний захист громадян;
- ♦ фінансову підтримку окремих галузей і підприємств для вирівнювання економічних умов їх функціонування або прискореного розвитку (через субвенції, пільгові, безпроцентні кредити та ін.);

♦ створення за рахунок бюджетних коштів спеціальних фондів, резервів для попередження диспропорцій у розвитку економіки.

Бюджетний механізм є активним інструментом реалізації бюджетної політики. Тому перехід на ринкові відносини, зміни, які відбуваються в пріоритетах бюджетної політики, потребують радикальних змін і в бюджетному механізмі. Державні органи на всіх рівнях управління для виконання покладених на них функцій повинні мати у своєму розпорядженні відповідні фінансові ресурси. З цією метою в державі створюється розгалужена мережа бюджетів, що забезпечують акумуляцію грошових коштів для фінансування господарства, соціальної сфери, благоустрою, утримання органів законодавчої і виконавчої влади та ін.

Сукупність різних видів бюджетів, побудована з урахуванням економічних відносин, державного й адміністративно-територіальних устроїв і врегульована нормами права, являє собою бюджетну систему держави. Структура бюджетної системи, принципи її побудови та організація функціонування визначаються бюджетним устроєм, що ґрунтується на адміністративно-територіальному поділі держави. Як правило, в унітарних державах існує дворівнева бюджетна система, яка включає державний і місцеві бюджети. У державах із федеративним устроєм бюджетна система має три й більше рівнів — федеральний бюджет, бюджети адміністративних одиниць, що входять до складу федерації, і місцеві бюджети.

Складовими бюджетної системи України є державний бюджет і місцеві бюджети. Відповідно до Бюджетного кодексу України, ухваленого Верховною Радою України 22 березня 2001 р., місцевими бюджетами визнаються бюджет Автономної Республіки Крим, обласні, районні бюджети, бюджети районів у містах і бюджети місцевого самоврядування (бюджети територіальних громад сіл, селищ, міст і їх об'єднань). Для аналізу та прогнозування економічного і соціального розвитку держави складається *Зведений бюджет України*, що включає показники Державного бюджету України, зведеного бюджету Автономної Республіки Крим і зведених бюджетів областей і міст Києва і Севастополя.

Зведений бюджет Автономної Республіки Крим включає показники бюджету Автономної Республіки Крим, зведених бюджетів її районів і бюджетів міст республіканського значення. **Зведений бюджет області** містить показники обласного бюджету, зведених бюджетів районів і бюджетів міст обласного значення цієї області. **Зведений бюджет району** охоплює показники районних бюджетів, бюджетів міст районного значення, селищних і сільських бюджетів цього району. **Зведений бюджет міста** з районним поділом включає показники міського бюджету і бюджетів районів, що входять до його складу. Якщо місту або району в місті адміністративно підпорядковані інші міста, селища чи села, то зведений бюджет міста або району в місті включає показники бюджетів цих міст, селищ і сіл.

Бюджетна система України ґрунтується на таких **принципах**:

1) **принцип єдності** бюджетної системи України — єдність бюджетної системи України забезпечується єдиною правовою базою, єдиною грошовою системою, єдиним регулюванням бюджетних відносин, єдиною бюджетною класифікацією, єдністю порядку виконання бюджетів і ведення бухгалтерського обліку і звітності;

2) **принцип збалансованості** — повноваження на здійснення витрат бюджету повинні відповідати обсягу надходжень до бюджету на відповідний бюджетний період;

3) **принцип самостійності** — Державний бюджет України та місцеві бюджети є самостійними. Держава коштами державного бюджету не несе відповідальності за бюджетні зобов'язання органів влади Автономної Республіки Крим та органів місцевого самоврядування. Органи влади Автономної Республіки Крим та органи місцевого самоврядування коштами відповідних бюджетів не несуть відповідальності за бюджетні зобов'язання одне одного, а також за бюджетні зобов'язання держави. Самостійність бюджетів забезпечується закріпленням за ними відповідних джерел доходів, правом відповідних органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим та органів місцевого самоврядування на визначення напрямів використання коштів відповідно до законодавства України, правом Верховної Ради Автономної Республіки Крим і відповідних рад самостійно і

незалежно одне від одного розглядати і затверджувати відповідні бюджети;

4) **принцип повноти** — до складу бюджетів включаються всі надходження до бюджетів і витрати бюджетів, що здійснюються відповідно до нормативно-правових актів органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування;

5) **принцип обґрунтованості** — бюджет формується на реалістичних макропоказниках економічного і соціального розвитку держави та розрахунках надходжень до бюджету і витрат бюджету, що здійснюються відповідно до затверджених методик і правил;

6) **принцип ефективності** — при складанні та виконанні бюджетів усі учасники бюджетного процесу мають прагнути досягнути запланованих цілей, залучаючи мінімальний обсяг бюджетних коштів, і максимального результату, використовуючи визначений бюджетом обсяг коштів;

7) **принцип субсидіарності** — розподіл видатків між державним бюджетом і місцевими бюджетами, а також між місцевими бюджетами повинен ґрунтуватися на максимально можливому наближенні надання суспільних послуг до їх безпосереднього споживача;

8) **принцип цільового використання бюджетних коштів** — бюджетні кошти використовуються тільки на цілі, визначені бюджетними призначеннями;

9) **принцип справедливості і неупередженості** — бюджетна система України будується на засадах справедливого і неупередженого розподілу суспільного багатства між громадянами і територіальними громадами;

10) **принцип публічності та прозорості** — Державний бюджет України та місцеві бюджети затверджуються, а рішення щодо звіту про їх виконання приймаються відповідно Верховною Радою України, Верховною Радою Автономної Республіки Крим і відповідними радами;

11) **принцип відповідальності учасників бюджетного процесу** — кожен учасник бюджетного процесу несе відповідальність за свої дії або бездіяльність на кожній стадії бюджетного процесу.

Зокрема в Бюджетному кодексі України визначено перелік формальних ознак, які свідчать про те, що уряд недостатньо відповідально поставився до вимог Бюджетної резолюції. Разом з тим підвищено відповідальність Верховної Ради за дотримання бюджетної політики, визначеної нею ж у Бюджетній резолюції, керівників фінансових органів на рівні області, міста обласного значення та району.

Бюджетний процес — це регламентована нормами права діяльність, пов'язана зі складанням, розглядом, затвердженням бюджетів, їх виконанням і контролем за їх виконанням, розглядом звітів про виконання бюджетів, що становлять бюджетну систему України.

Учасниками бюджетного процесу є Президент України, Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, Міністерство фінансів, Державне казначейство, Національний банк України, Рахункова палата, головні розпорядники і розпорядники бюджетних коштів та інші органи, на які законодавством України покладено бюджетні, податкові та інші повноваження. Можна виділити такі стадії бюджетного процесу:

- складання проектів бюджетів;
- розгляд і прийняття закону про державний бюджет України, рішень про місцеві бюджети;
- виконання бюджету, у тому числі в разі необхідності внесення змін до закону про Державний бюджет України, рішення про місцеві бюджети;
- підготовка та розгляд звіту про виконання бюджету і прийняття рішення щодо нього.

Основою бюджетного процесу є бюджетне планування, оскільки виконується такий бюджет, який ухвалено. Завдання бюджетного планування:

- достовірне визначення обсягу та джерел формування доходів бюджету;
- оптимальний розподіл видатків за окремими групами і галузями;
- збалансування бюджету.

Процедура бюджетного планування — послідовність заходів і дій зі складання і розгляду проекту бюджету. Вона визначена Бюджетним кодексом України і на державному рівні включає такі

етапи та стадії: визначення основних напрямів бюджетної політики; підготовка й аналіз бюджетних запитів; схвалення проекту державного бюджету Кабінетом Міністрів; розгляд і прийняття державного бюджету Верховною Радою.

Складання проекту Державного бюджету

А. Визначення Основних напрямів бюджетної політики на наступний бюджетний період:

- до 1 червня Кабінет Міністрів України подає до Верховної Ради України проект Основних напрямів бюджетної політики на наступний бюджетний період, що ґрунтується на прогнозних макропоказниках економічного і соціального розвитку України із зазначенням показників обсягу валового внутрішнього продукту, індексів споживчих цін, прогнозованого офіційного обмінного курсу гривні у середньому за рік та на кінець року, прогнозованого рівня безробіття;

- до 1 липня Верховна Рада приймає постанову про схвалення або взяття до відома Основних напрямів бюджетної політики на наступний бюджетний період (Бюджетна резолюція).

Б. Підготовка й аналіз бюджетних запитів:

- Міністерство фінансів розробляє і доводить до головних розпорядників бюджетних коштів інструкцію щодо підготовки бюджетних запитів.

- розроблення бюджетних запитів, що містять пропозиції з відповідним обґрунтуванням щодо обсягу бюджетних коштів, необхідних розпорядникові для забезпечення його діяльності на наступний бюджетний період, і подання їх Міністерству фінансів.

- аналіз бюджетних запитів та підготовка пропозицій проекту Державного бюджету України та проекту закону про Державний бюджет. Усунення розбіжностей з головними розпорядниками бюджетних коштів.

В. Схвалення Кабінетом Міністрів України проекту Державного бюджету і проекту закону про Державний бюджет і подання їх Верховній Раді України (не пізніше 15 вересня року, що передує плановому).

Г. Розгляд і прийняття Державного бюджету України Верховною Радою України.

- розгляд проекту закону про державний бюджет України народними депутатами України, а також у комітетах, депутатських групах та фракціях Верховної Ради України;

- розгляд Комітетом Верховної Ради України з питань бюджету спільно з уповноваженими представниками Кабінету Міністрів України пропозицій до проекту закону про Державний бюджет України і підготовка Висновків і пропозицій до нього, а також підготовка таблиці пропозицій суб'єктів законодавчої ініціативи;

- обговорення проекту Державного бюджету на пленарному засіданні Верховної Ради:

- перше читання — розгляд висновків і пропозицій до проекту закону про Державний бюджет України. У разі схвалення вони набувають статусу Бюджетних висновків Верховної Ради України;

- друге читання - затвердження загального обсягу дефіциту (профіциту), доходів і видатків державного бюджету України на наступний бюджетний період, обсягу міжбюджетних трансфертів та інших положень, необхідних для формування місцевих бюджетів;

- третє читання — голосування щодо статей бюджету, які не були прийняті у другому читанні, і щодо проекту закону про Державний бюджет України в цілому.

Закон про Державний бюджет України повинен бути прийнятий Верховною Радою України до 1 грудня року, що передує плановому.

Виконання бюджету полягає в мобілізації запланованих доходів і фінансуванні передбачених видатків. Забезпечення виконання бюджету покладено на Кабінет Міністрів, а загальну організацію та управління виконанням Державного бюджету здійснює Міністерство фінансів. Бюджет виконується за розписом, затвердженим Міністром фінансів. Цей документ складається в місячний термін після затвердження бюджету в розрізі підрозділів бюджетної класифікації, яка дає повну деталізацію видів доходів і напрямів видатків. Розпис доходів і видатків складається з поквартальним розбиттям, що дає змогу збалансувати бюджет на різні періоди.

Касове виконання бюджету (зарахування коштів на рахунки бюджету і перерахування з них) може здійснюватись за двома

системами: банківською і казначейською. За банківської системи рахунки бюджету відкриваються в установах банківської системи, за казначейської — створюється спеціальна структура — Державне казначейство, яке веде рахунки бюджету, мобілізує кошти і фінансує видатки. В Україні застосовується казначейська форма обслуговування Державного і місцевих бюджетів, яка передбачає здійснення Державним казначейством через єдиний казначейський рахунок:

- ♦ операцій з коштами державного і місцевих бюджетів;
- ♦ розрахунково-касового обслуговування розпорядників бюджетних коштів;
- ♦ контролю бюджетних повноважень при зарахуванні надходжень, прийнятті зобов'язань і проведенні платежів;
- ♦ бухгалтерського обліку та складання звітності про виконання бюджету.

Запровадження казначейської системи виконання бюджетів і функціонування єдиного казначейського рахунка, відкритого в Національному банку, дає змогу уряду мати вичерпну щоденну інформацію про стан державних фінансів. Система електронних платежів (СЕП) Національного банку поряд із входженням Державного казначейства в мережу «Клієнт банку — банк», дозволяє провадити платежі в лічені хвилини замість двох або більше днів. Крім того, казначейський принцип оплати рахунків через реєстраційні рахунки, відкриті в рамках єдиного казначейського рахунка, значно скорочує можливості порушення фінансово-бюджетної дисципліни. На всіх стадіях бюджетного процесу здійснюються фінансовий контроль і аудит та оцінка ефективності використання бюджетних коштів. Учасники бюджетного процесу наділені законодавством відповідними правами й обов'язками, що становлять їх бюджетні повноваження.

Бюджетні права державних і місцевих органів влади й управління визначаються відповідно до розподілу між ними економічних і управлінських функцій.

Бюджетне право являє собою сукупність юридичних норм, на яких базується і діє бюджетна система держави, визначається компетенція центральних і місцевих органів державної влади і державного управління щодо складання, розгляду, затвердження і

виконання бюджету. Бюджетні права розподілені між законодавчою і виконавчою владою загальнодержавного і місцевого рівня. Законодавче закріплення бюджетної самостійності кожного рівня влади має поставити перепону в прийнятті необґрунтованих рішень із боку як центральної виконавчої влади, так і місцевих органів управління.

Основний зміст бюджетних повноважень полягає в праві отримувати доходи, розподіляти бюджетні кошти, використовувати їх за цільовим призначенням. Під час визначення бюджетних повноважень постає досить важливе питання: влада якого рівня повинна забезпечувати виконання різного роду державних функцій із фінансування видатків і надання послуг. Вирішуючи цю проблему, ми можемо спиратись на світовий довід бюджетного федералізму.

Бюджетний федералізм реалізується через єдину соціально-економічну і бюджетно-фінансову політику держави. Це дає змогу в умовах самостійності, відносної автономії кожного бюджету поєднувати фіскальні, соціальні й економічні інтереси центру з інтересами адміністративно-територіальних утворень та органів місцевого самоврядування.

Міжбюджетні відносини — це відносини між державою, Автономною Республікою Крим і місцевим самоврядуванням щодо забезпечення відповідних бюджетів фінансовими ресурсами, необхідними для виконання функцій, передбачених Конституцією України та її законами. За напрямками взаємовідносини між бюджетами поділяються на вертикальні — між бюджетами різних рівнів, і горизонтальні — між бюджетами одного рівня (в Україні тільки вертикальні).

Види взаємовідносин: регламентовані законодавчими та інструктивними документами; договірні — на підставі угоди між відповідними органами влади чи управління. З метою забезпечення відповідності між повноваженнями на фінансування видатків, закріплених законодавчими актами України за бюджетами, і бюджетними ресурсами, які повинні забезпечувати виконання цих повноважень, здійснюється регулювання міжбюджетних відносин.

Метою регулювання міжбюджетних відносин є забезпечення відповідності між повноваженнями на здійснення видатків,

установлених законодавчими актами України за бюджетами, і бюджетними ресурсами, які повинні забезпечити виконання цих повноважень.

Механізм регулювання міжбюджетних відносин базується на використанні фінансових нормативів бюджетної забезпеченості, як певного рівня соціальних послуг у розрахунку на душу населення, надання яких гарантується державою виходячи з наявних фінансових ресурсів і певного обсягу міжбюджетних трансфертів.

Фінансовий норматив бюджетної забезпеченості розраховується діленням загального обсягу фінансових ресурсів, що спрямовуються на реалізацію бюджетних програм, на кількість мешканців чи споживачів соціальних послуг. Отриманий показник коригується коефіцієнтами, що враховують відмінності у вартості надання соціальних послуг залежно:

- від кількості населення та споживачів соціальних послуг;
- соціально-економічних, демографічних, кліматичних, екологічних та інших особливостей адміністративно-територіальних одиниць.

Коригувальні коефіцієнти затверджуються Кабінетом Міністрів України. Якщо прогнольні доходи відповідного бюджету будуть недостатніми для фінансування розрахункового обсягу видатків, обчисленого із застосуванням фінансових нормативів бюджетної забезпеченості та коригувальних коефіцієнтів, такому бюджету передбачається надання міжбюджетних трансфертів.

Існують такі види міжбюджетних трансфертів:

- дотація вирівнювання;
- субвенція;
- кошти, що передаються до Державного бюджету України та місцевих бюджетів з інших місцевих бюджетів;
- інші дотації.

Структурно-логічні схеми до теми 7 «Бюджет і бюджетна система» наведені у рисунках: 7.1; 7.2; 7.3.

Рисунок 7.1 – Органи, які здійснюють управління бюджетом в Україні

Рисунок 7.2 – Бюджетна система України

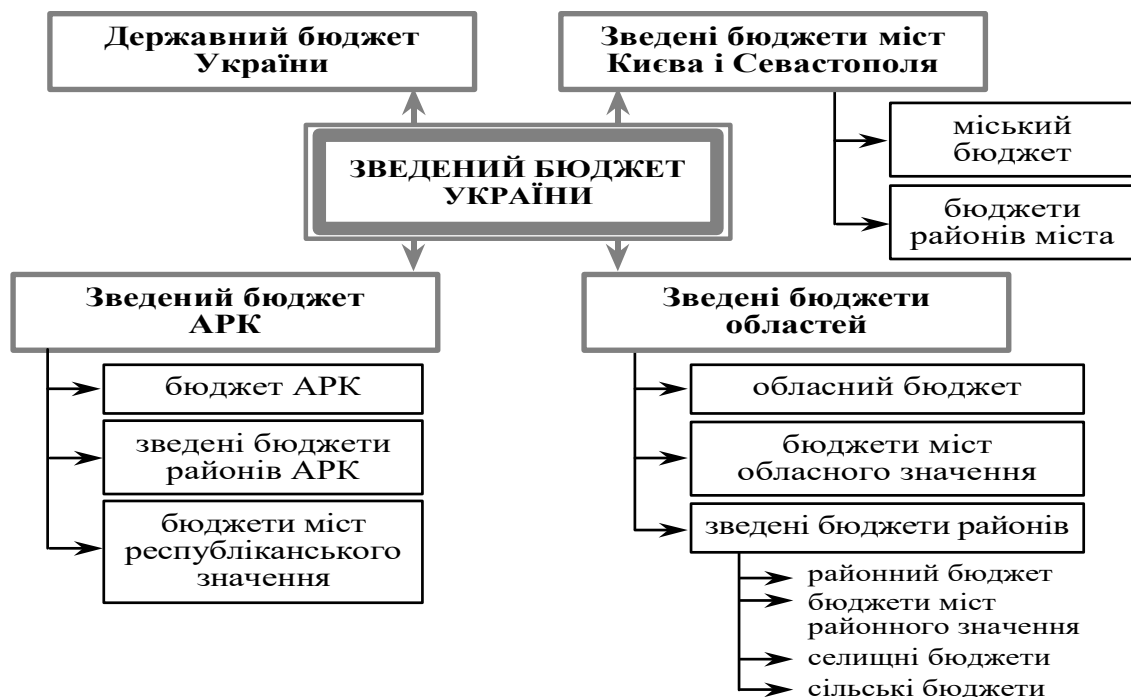

Рисунок 7.3 – Зведений бюджет України

ТЕМА 8. ДОХОДИ І ВИДАТКИ ДЕРЖАВНОГО БЮДЖЕТУ

Оскільки функціонування бюджету відбувається за допомогою особливих економічних форм — доходів і видатків, розглянемо економічну сутність цих категорій і форми їх прояву. Але насамперед необхідно з'ясувати відмінності в поняттях «державні доходи» і «доходи державного бюджету», а також відповідно «державні видатки» і «видатки державного бюджету».

Державні доходи охоплюють ту частину фінансових відносин, яка пов'язана з формуванням фінансових ресурсів у розпорядженні держави і державних підприємств. При цьому акумульовані державою фінансові ресурси належать до централізованих (концентруються в бюджеті держави і фондах цільового призначення), а ті, що залишаються в розпорядженні державних підприємств, є децентралізованими. Доходи бюджету

займають головне місце у складі централізованих державних доходів, але це поняття більш вузьке, ніж доходи держави.

Державні видатки — це частина фінансових відносин, обумовлена використанням централізованих і децентралізованих доходів держави. Складаються державні видатки з прямих витрат держави, які здійснюються через систему бюджетних і позабюджетних фондів, і витрат державних підприємств, організацій, установ. Отже, видатки державного бюджету — це лише частина державних видатків.

Доходи і видатки бюджету — це об'єктивні категорії, кожна з яких має специфічне суспільне призначення: доходи служать фінансовою базою діяльності держави, видатки — задовольняють загальнодержавні потреби. Доходи бюджету виражають економічні відносини, які виникають у держави з юридичними і фізичними особами в процесі формування бюджетного фонду країни.

Формою прояву категорії доходи бюджету служать різні види платежів підприємств, організацій і населення в бюджет, а їх матеріальним втіленням — грошові кошти, які мобілізуються в бюджет. Характеризуючи економічну сутність категорії доходи бюджету, необхідно звернути увагу на те, що бюджетні доходи, з одного боку, є результатом розподілу вартості суспільного продукту між різними учасниками відтворювального процесу, а з іншого — об'єктом подальшого розподілу сконцентрованої в руках держави вартості.

Головне матеріальне джерело доходів бюджету — внутрішній валовий продукт. Якщо для покриття фінансових потреб його недостатньо, держава залучає національне багатство (сукупність матеріальних благ, створених працею попередніх і нинішніх поколінь і залучених у процес відтворення природних ресурсів, яким розпоряджається суспільство на певний момент часу), а саме доходи від приватизації державного майна, від продажу золотовалютного запасу та інших національних цінностей. Поповнення ресурсів бюджетного фонду може здійснюватись також на основі внутрішніх і зовнішніх позик і за рахунок емісії паперових грошей.

Кошти, що залучаються державою на відплатній основі, — тимчасово вільні грошові кошти юридичних осіб, заощадження

населення, іноземний капітал (через продаж на фінансовому ринку державних облігацій; отримання кредиту під заставу пакета акцій великих підприємств; отримання державних позик від окремих держав або від міжнародних фінансово-кредитних установ) відображають кредитний метод формування бюджетних ресурсів, що передбачає поворотність запозичень і платність за їх використання. Виходячи з цього кошти, мобілізовані на основі державних позик, необхідно розглядати не як джерело формування доходів бюджету, а як спосіб тимчасового поповнення бюджетного фонду.

Аналогічно слід характеризувати й емісію паперових грошей, до якої держава вдається за надзвичайних обставин, коли отримання доходів і позик є ускладненим, а фінансування бюджетних витрат — невідкладним. Це найбільш непопулярний захід, оскільки він посилює інфляційні процеси і має негативні соціально-економічні наслідки. Разом з тим за своїм змістом кредитні надходження та емісійні доходи — це сума фактичної незбалансованості доходів і видатків бюджету. *Таким чином, доходами бюджету є ті грошові кошти, що надходять у розпорядження держави на безвідплатній і безповоротній основі згідно з чинним бюджетним і податковим законодавством.* Співвідношення способів формування бюджетного фонду — на основі справляння бюджетних доходів, залучення позик і грошової емісії — розрізняється по країнах і в часі, залежить від економічної ситуації, від стану самої фінансової системи та ін.

Склад бюджетних доходів, їх структура органічно пов'язані з обсягами суспільного продукту і національного доходу і визначаються фінансовою політикою держави.

Доходи бюджету класифікують за різними ознаками. Залежно від методів мобілізації доходи бюджету поділяють на податкові та неподаткові. Країни з ринковою економікою доходи своїх бюджетів формують, в основному, за рахунок податків. У доходах центральних бюджетів розвинутих країн вони досягають 80—90 %, а в США — більше 95 %. Неподатковими доходами бюджету є:

- доходи від використання майна, що перебувають у державній власності (орендна плата від здачі в оренду

державного майна; проценти за залишками бюджетних коштів на рахунках у кредитних організаціях; дивіденди за акціями, власником яких є держава; повернення державних і бюджетних кредитів та ін.);

- доходи від продажу майна, що перебувають у державній і комунальній власності;

- проценти і дивіденди, нараховані на частку майна, що належить державі в майні господарських товариств;

- доходи від платних послуг, що надаються органами державної влади та органами місцевого самоврядування, а також бюджетними установами;

- кошти, отримані в результаті застосування заходів громадянсько-правової, адміністративної і кримінальної відповідальності (штрафи, конфіскації, компенсації та інші суми примусового вилучення);

- інші неподаткові доходи.

У доходи бюджету можуть зараховуватись трансферти — перерахування від фізичних і юридичних осіб, міжнародних організацій і урядів іноземних держав, інших органів державної влади на безоплатній і безповоротній основі.

В Україні до числа офіційних трансфертів, які надходять з-за кордону, належать поточні надходження від секретаріату ООН за український контингент. До інших трансфертів належать специфічні гранти цільового призначення, а також генеральні гранти, що не обумовлені конкретними цілями їх витрачання.

Доходи бюджету класифікують і за іншими ознаками, наприклад залежно:

- ♦ від державного устрою держави розрізняють: а) в унітарній державі — доходи центрального (державного) бюджету і доходи місцевих бюджетів; б) у федеративній державі — доходи федерального бюджету, доходи бюджетів членів федерації і доходи місцевих бюджетів;

- ♦ рівня бюджетної системи, за яким закріплюються доходи, вони поділяються на власні і регулюючі;

- ♦ джерел надходження виділяють доходи, що надходять від юридичних осіб і від населення;

- ♦ конкретних видів прямих і непрямих податків (податок на прибуток підприємств, податок на доходи громадян, податок на додану вартість, акцизний збір та ін.);

- ♦ громадянства суб'єктів оподаткування — сплачувані резидентами або нерезидентами.

Видатки бюджету — це економічні відносини, що виникають з приводу розподілу коштів бюджетного фонду держави. Формою прояву цих відносин є конкретні види видатків, кожний з яких може бути охарактеризований з кількісної і якісної сторони. Якісна характеристика дає змогу установити економічну природу і суспільне призначення кожного виду бюджетних видатків, а кількісна — їх величину.

Витратна частина бюджету вирізняється різноманітністю, але в більшості країн призначена для фінансування загальнодержавних програм (інвестиційні, економічні, розвитку виробничої і соціальної інфраструктури та ін.). Бюджетні асигнування направляються у вигляді субсидій, кредитів, державних гарантій і поручительств для фінансової підтримки фермерських господарств, малих підприємств, житлового господарства тощо. Бюджет відіграє також важливу роль у соціальному захисті громадян, розвитку невиробничої сфери. Частину бюджетних коштів держава направляє на оборону, утримання правоохоронних органів, апарату управління та ін.

З метою з'ясування ролі і значення бюджетних видатків у соціально-економічному житті держави фінансовою теорією і практикою розроблена класифікація бюджетних витрат. Однією із найважливіших ознак такої класифікації є **функціональна**, яка відображає напрями використання коштів бюджету на виконання конкретних функцій держави.

Функціональний поділ видатків дає змогу виявити пропорції в розподілі бюджетних коштів і, змінюючи їх, домагатися необхідних зрушень у галузевій структурі суспільного виробництва. Так, необхідність посилення соціальної спрямованості усього суспільного розвитку потребує більше коштів бюджету спрямовувати у соціальну сферу, забезпечуючи тим самим прискорені темпи її зростання. Функції держави наведені у таблиці 8.1.

Таблиця 8.1

Функції держави	Видатки бюджету
Управлінська	<ul style="list-style-type: none"> • державне управління; • судова влада і прокуратура; • правоохоронні органи і служба безпеки; • фінансові і митні органи; • міжнародні відносини
Оборонна	<ul style="list-style-type: none"> • національна оборона (фінансування витрат Міністерства оборони, Національної гвардії, Прикордонних військ, Штабу цивільної оборони, навчальних організацій Товариства сприяння обороні України та ін.)
Соціальна	<ul style="list-style-type: none"> • соціальний захист і соціальне забезпечення населення (витрати на індексацію доходів і заробітної плати працівників закладів та установ, що фінансуються з бюджету; виплати компенсацій населенню на дітей; пенсії та виплати компенсацій військовослужбовцям і членам їхніх сімей; кошти на охорону материнства і дитинства; допомога малозабезпеченим верствам населення); • соціальна сфера (освіта; підготовка кадрів; культура; мистецтво; ЗМІ; охорона здоров'я; молодіжні програми; фізична культура і спорт)
Економічна	<ul style="list-style-type: none"> • економічна діяльність держави (капітальні вкладення; фінансування реконструкції підприємств; нарощування виробництва споживчих товарів і продукції виробничого призначення тощо); фундаментальні наукові дослідження

Залежно від економічної характеристики операцій, під час проведення яких здійснюються бюджетні видатки, вони класифікуються на поточні і капітальні.

Поточні бюджетні видатки пов'язані із наданням бюджетних коштів юридичним і фізичним особам з метою покриття їх поточних потреб. До цих затрат відносять: закупівлю товарів і послуг, необхідних для утримання економічної і

соціальної інфраструктури (оплата праці державних службовців, закупівля предметів і матеріалів, необхідних для поточних господарських цілей, оплата транспортних і комунальних послуг та ін.); трансферти населенню (пенсії, стипендії, допомоги, інші виплати); поточні субсидії державним і приватним підприємствам, а також нижчим органам влади; виплату процентів за державним боргом та ін. У своїй сукупності поточні видатки формують звичайний (поточний) бюджет, на який припадає основна частина всіх бюджетних витрат.

Капітальні видатки пов'язані із інвестуванням бюджетних коштів в основні фонди і нематеріальні активи, зі створенням державних запасів і резервів. Вони включають затрати на нове будівництво і розвиток діючих об'єктів державної і комунальної власності (їх розширення, реконструкцію і технічне переоснащення), інвестиційні субсидії, довгострокові бюджетні кредити і державні гарантії інвесторам, що фінансують високоефективні інвестиційні проекти. Сукупність цих видатків формує бюджет розвитку.

Важливим критерієм класифікації витратної частини бюджету є **предметне спрямування відповідних грошових потоків**. При цьому в розвинених країнах виділяють п'ять основних груп бюджетних видатків: військові; втручання держави в економіку (включають затрати на науково-дослідні і дослідно-конструкторські роботи, на підтримку сільського господарства, забезпечення зайнятості, стимулювання експорту); утримання державного апарату управління; соціальні витрати (освіта, охорона здоров'я, соціальне страхування і соціальне забезпечення); надання субсидій і кредитів іншим державам.

В Україні, з погляду предметної спрямованості, видатки бюджету поділяються на фінансування управління; фінансування національної оборони; фінансування фундаментальних і прикладних наукових досліджень; фінансування правоохоронної діяльності та забезпечення безпеки держави; фінансування міжнародної діяльності; фінансування галузей економіки; фінансування соціально-культурних закладів і заходів; видатки на обслуговування державного боргу; створення резервних фондів; інші витрати і виплати.

Організаційне групування видатків бюджету пов'язано з розподілом витрат на цільові державні програми, наприклад, в Україні державні програми підтримки регіонального розвитку та пріоритетних галузей економіки, державні програми розвитку транспорту, дорожнього господарства, зв'язку, телекомунікацій та інформатики, державні інвестиційні проекти, державні програми з інвалідного спорту та реабілітації та ін. Програмна класифікація видатків бюджету застосовується при формуванні бюджету за програмно-цільовим методом і відображає роль держави у вирішенні найважливіших проблем суспільного життя.

В основі **галузевої класифікації** видатків бюджету лежить поділ економіки на галузі і види діяльності. З урахуванням цього витрати групуються за галузями: промисловість, сільське господарство, будівництво, транспорт, зв'язок, освіта, охорона здоров'я і т. п.

Відомча ознака класифікації дає можливість у кожній групі бюджетних видатків виділити безпосередніх розпорядників бюджетних коштів — відповідне міністерство, державний комітет, державне відомство або іншу юридичну особу, якій надаються асигнування з бюджету. Таке групування витрат дає змогу забезпечити конкретно-адресний фінансовий контроль за використанням бюджетних ресурсів.

Залежно від рівня управління, тобто з урахуванням адміністративно-територіального поділу країни, видатки бюджету в унітарних державах поділяються на видатки центрального бюджету і видатки місцевих бюджетів, а в державах з федеративним устроєм — на видатки федерального бюджету, видатки бюджетів суб'єктів Федерації і видатки місцевих бюджетів. Витрачання бюджетних ресурсів конкретними розпорядниками передуює етап виділення відповідних коштів, або інакше — **бюджетне фінансування**, тобто надання грошових коштів юридичним і фізичним особам на проведення заходів, передбачених бюджетом. Бюджетне фінансування базується на відповідних принципах і характеризується специфічними формами надання бюджетних асигнувань.

Надання бюджетних коштів здійснюється у таких формах:

- кошторисне фінансування окремих бюджетних програм — закладів, установ і організацій бюджетної сфери;
- трансферти населенню;
- бюджетні кредити юридичним особам (у тому числі податкові кредити на сплату податків);
- субвенції і субсидії фізичним і юридичним особам;
- бюджетні інвестиції у статутні капітали діючих або новостворюваних юридичних осіб;
- бюджетні позики державним позабюджетним фондам;
- міжбюджетні трансферти (дотації вирівнювання, субвенції, інші дотації);
- кредити іноземним державам.

Форми бюджетного фінансування в подальшому повинні удосконалюватись, аби повніше відповідати потребам розвитку ринкової економіки. Для України особливо актуальним є перехід від принципу утримання бюджетних установ до програмно-цільового підходу у використанні бюджетних коштів. Практичне використання бюджетних відносин для реалізації покладених на державу функцій дає змогу визначити, що стан бюджетного фонду залежно від різного співвідношення дохідної і витратної частин бюджету може бути дефіцитним, профіцитним і збалансованим.

Коли видатки бюджету перевищують його доходи, виникає від'ємне бюджетне сальдо, або **дефіцит бюджету**. **Профіцит** — додатне сальдо бюджету, тобто перевищення доходів над видатками. **Збалансованим є бюджет**, у якому видатки й доходи рівні. В економічній літературі існує також думка, що теоретично збалансованим є бюджет, у якому дефіцит або профіцит не перевищують 1 % сукупного обсягу видатків. Основною причиною виникнення бюджетного дефіциту є відставання темпів зростання бюджетних доходів порівняно зі зростанням бюджетних видатків. Конкретними причинами такого відставання можуть бути:

- кризові явища в економіці, що супроводжуються спадом виробництва, зниженням ефективності функціонування окремих галузей, інфляційними процесами;
- мілітаризація економіки в мирний час;
- надзвичайні обставини (війна, масштабні стихійні лиха);

- здійснення значних централізованих вкладень у розвиток виробництва і зміна його структури;

- надмірне зростання соціальних видатків порівняно із темпами зростання валового внутрішнього продукту.

Основними причинами виникнення дефіциту державного бюджету в Україні були зниження обсягів виробництва й скорочення доходів бюджету, низька податкова дисципліна, наявність значного тіньового сектора в економіці, надмірні державні витрати за окремими статтями бюджету. Розрізняють поняття *стійкий дефіцит* бюджету, який існує в довгостроковому періоді, і *тимчасовий дефіцит*, що викликається касовими розривами у виконанні бюджету. Його називають касовим дефіцитом - нестача коштів бюджету в результаті незбігання термінів надходження доходів і здійснення видатків.

Стосовно впливу бюджетного дефіциту на розвиток економіки існують суперечливі погляди. Прихильники концепції дефіцитного фінансування бюджетних видатків виходять із того, що бюджетний дефіцит не є деструктивним фактором. Для національної економіки він не становить загрози, оскільки всі видатки, у тому числі і ті, що перевищують доходи, здійснюються на території даної держави і сприяють зростанню добробуту країни. Якщо дефіцит буде зосереджений у бюджеті розвитку, то в цьому разі зростання дефіцитного фінансування спроможне призвести до інвестиційного та інноваційного зростання. Крім того, дефіцит бюджету відповідно до теорії дефіцитного фінансування означає збільшення доходів суб'єктів господарювання і населення (отримувачів бюджетних коштів), що стимулює зростання купівельної спроможності, продуктивності праці і розширення національного виробництва. Це, у свою чергу, веде до зростання податкових надходжень.

Економісти неокласичного напрямку дотримуються протилежної позиції. На їхню думку, хронічні дефіцити неминуче вимагатимуть більш високих податків у майбутньому, що рівнозначно перекладанню поточного економічного тягаря на майбутні покоління. Для фінансування дефіциту повинні залучатись емісія грошей і позики, що веде до розладу грошово-

кредитної системи, девальвації національної валюти, зростання внутрішнього і зовнішнього боргу держави.

До останнього часу вважалось, що щорічно збалансований бюджет — це одне із головних завдань бюджетної політики держави. В основі такого підходу лежить концепція збалансованості бюджету в процесі економічного циклу. Для того щоб протистояти спаду виробництва, уряд повинен знижувати податки і збільшувати державні видатки, тобто провокувати дефіцит бюджету.

Під час економічного піднесення слід підвищувати податки і знижувати урядові витрати. Додатне сальдо бюджету може бути використано на покриття державного боргу, що виник у період спаду. Спади і підвищення в економічному циклі можуть бути неоднаковими за глибиною і протяжністю. Намагаючись збалансувати бюджет, уряд повинен або підвищити ставки податків, або скоротити державні витрати, або використовувати комбіновані заходи. Простота цих рекомендацій щодо подолання бюджетного дефіциту є досить ілюзорною. Як показує досвід багатьох країн, така політика потребує дуже тонкого збалансованого поєднання заходів з підвищення дохідної бази і скорочення державних видатків. Адже державні видатки також мають різний характер — споживчий та інвестиційний. Тому йдеться про скорочення непродуктивних бюджетних витрат і зростання інвестицій у виробництво й «людський капітал» — освіту, охорону здоров'я, соціальні компенсації.

В умовах ринкової економіки, як стверджують сучасні західні фінансові теорії, дефіцит може бути корисним у випадку, коли в разі спаду виробництва держава витрачає більше грошей, ніж одержує: він забезпечує збільшення попиту, у тому числі купівельної спроможності населення. Споживачі починають більше купувати, підприємці — більше продавати. Унаслідок цього зростають обсяги виробництва і скорочується безробіття.

Проте в період підвищення економіки держава не може дозволити собі дефіцит бюджету, оскільки він стимулюватиме інфляцію. Отже, бюджет, у якому збалансовані доходи та видатки, потрібний не щорічно, а для певного періоду, тобто протягом економічного циклу. В окремі роки з метою стимулювання ділової активності держава може допускати

дефіцит бюджету. Наведені міркування не стосуються сучасної економіки України, оскільки вона тільки трансформується в ринкову. Для фінансування дефіциту бюджету використовуються як інфляційні, так і неінфляційні джерела.

Неінфляційні джерела – це:

- фінансування дефіциту бюджету за рахунок запозичень на внутрішніх і зовнішніх фінансових ринках і за рахунок використання залишків бюджетних коштів. Внутрішні позики здійснюються через продаж державних цінних паперів (облігацій, векселів) або через одержання кредиту в банку. Останню форму фінансування бюджетного дефіциту використовує місцева влада. Зовнішні позики для покриття дефіциту державного бюджету характерні для країн, що розвиваються, а також все більше використовуються країнами з перехідною до ринку економікою, у тому числі Україною;

- трансферти — фінансування у вигляді безоплатної допомоги.

Зменшити дефіцит бюджету уряд може і накопиченням заборгованості — прострочуванням платежів за борги або за куплені товари, а також за рахунок підвищення податків. Ці заходи теж мають неінфляційний характер.

Інфляційним джерелом фінансування бюджетного дефіциту є **монетизація дефіциту**, яка відбувається в результаті позик центрального банку урядові та купівлі центральним банком державних цінних паперів. Дефіцит бюджету можуть покривати додатковою емісією грошей. Унаслідок такої емісії розвивається неконтрольована інфляція, підриваються стимули для інвестицій, знецінюються заощадження населення, відтворюється бюджетний дефіцит.

Кредитну емісію як спосіб покриття дефіциту широко використовували в Україні. З 1991 до 1995 р. кредити Національного банку були практично єдиним джерелом покриття дефіциту бюджету. З 1995 р. поряд із кредитами НБУ для фінансування дефіциту стали залучати внутрішні і зовнішні запозичення. З 1997 р. НБУ припинив пряме фінансування бюджетного дефіциту, і акцент було повністю перенесено на зовнішні і внутрішні джерела.

Державні позики як засіб покриття дефіциту бюджету безпечніші, ніж емісія, проте вони також певною мірою негативно впливають на економіку країни. По-перше, за певних умов уряд вдається до примусового розміщення державних цінних паперів і порушує ринкову мотивацію діяльності приватних фінансових інституцій.

По-друге, якщо навіть уряд створює достатні стимули для купівлі юридичними і фізичними особами цінних паперів уряду, то державні позики, мобілізуючи вільні кошти на ринку позикового капіталу, обмежують можливості одержання кредиту приватними господарствами. Фірми, особливо невеликі та середні, не є для банків такими надійними позичальниками, як державні органи. Збільшення попиту на ринку позикового капіталу через нові державні позики сприяє подорожчання кредиту — зростанню облікової ставки. Особливо складними є наслідки зовнішніх позик.

Дефіцит державного бюджету безпосередньо пов'язаний з явищем державного боргу, що виникає внаслідок заборгованості уряду та державних органів. Зовнішній державний борг, що перевищує 70 % ВВП або більший ніж у 2,2 разу за експорт країни, вважається небезпечним для стабільності економіки, особливо для стійкого грошового обігу.

Фінансування дефіциту бюджету розраховується на чистій основі, тобто з обсягів валових надходжень запозичених коштів вираховуються платежі з погашення основної суми боргу:

Фінансування дефіциту = Запозичення - Погашення боргу + Зміна залишків.

В аналітичному вигляді фінансування дефіциту державного бюджету можна визначити так:

$$BD = MB + D + e \cdot D^*,$$

де BD — показник дефіциту бюджету;

MB — грошова база;

D — внутрішній борг;

D^* — зовнішній борг в іноземній валюті;
 e — валютний курс.

Між дефіцитом бюджету і його фінансуванням існує рівновага, тобто перше дорівнює другому:

Дефіцит = Видатки – Доходи = Фінансування дефіциту.

Характер фінансування державного сектора і бюджетного дефіциту має різні макроекономічні наслідки. Найбільш негативний вплив має монетизація дефіциту. Фінансування дефіциту через центральний банк безпосередньо впливає на грошову базу та розмір грошової маси. При монетизації дефіциту держава отримує *сеньйораж* — дохід від друкування грошей. Сеньйораж виникає в умовах перевищення приросту грошової маси над приростом реального ВВП, наслідком чого є зростання середнього рівня цін. З огляду на це всі економічні агенти змушені сплачувати так званий *інфляційний податок*, який через вищі ціни перерозподіляє частину їхніх доходів на користь держави.

Залежно від характеру наслідків впливу боргу на економіку їх поділяють на короткострокові та довгострокові. Короткострокові — це наслідки бюджетного дефіциту, відомі як проблема «витіснення». Довгострокові — економічні наслідки державного боргу, відомі як «тягар боргу». Украй негативні наслідки (фінансові, економічні, соціальні) значного розміру бюджетного дефіциту потребують використання загальноприйнятих у світовій практиці методів боротьби з дефіцитом. Якщо в процесі виконання бюджету має місце перевищення граничного рівня дефіциту або значне скорочення надходжень дохідних джерел бюджету, то вводиться механізм секвестру видатків.

Секвестр бюджету полягає в пропорційному зниженні бюджетних видатків (на 5, 10, 15 і т. д. процентів) щомісячно за всіма статтями бюджету протягом того періоду, який залишився до кінця фінансового року. Секвестру не підлягають статті, захищені, Верховною Радою.

Структурно-логічні схеми до теми 8 «Доходи і видатки державного бюджету» наведені у рисунках: 8.1; 8.2; 8.3; 8.4; 8.5; 8.6; 8.7.

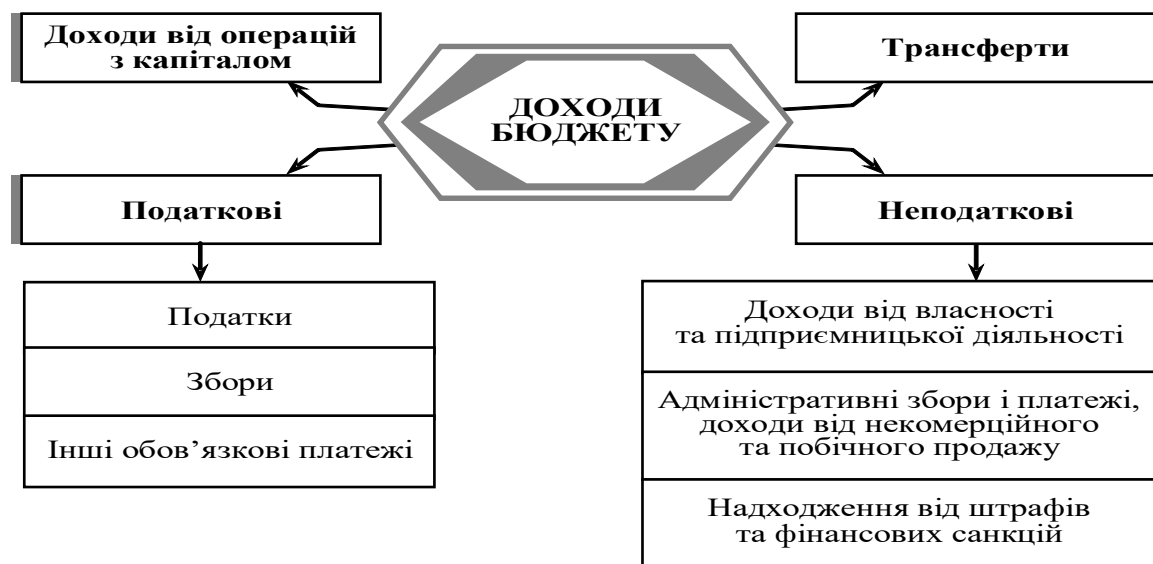

Рисунок 8.1 – Класифікація доходів бюджету

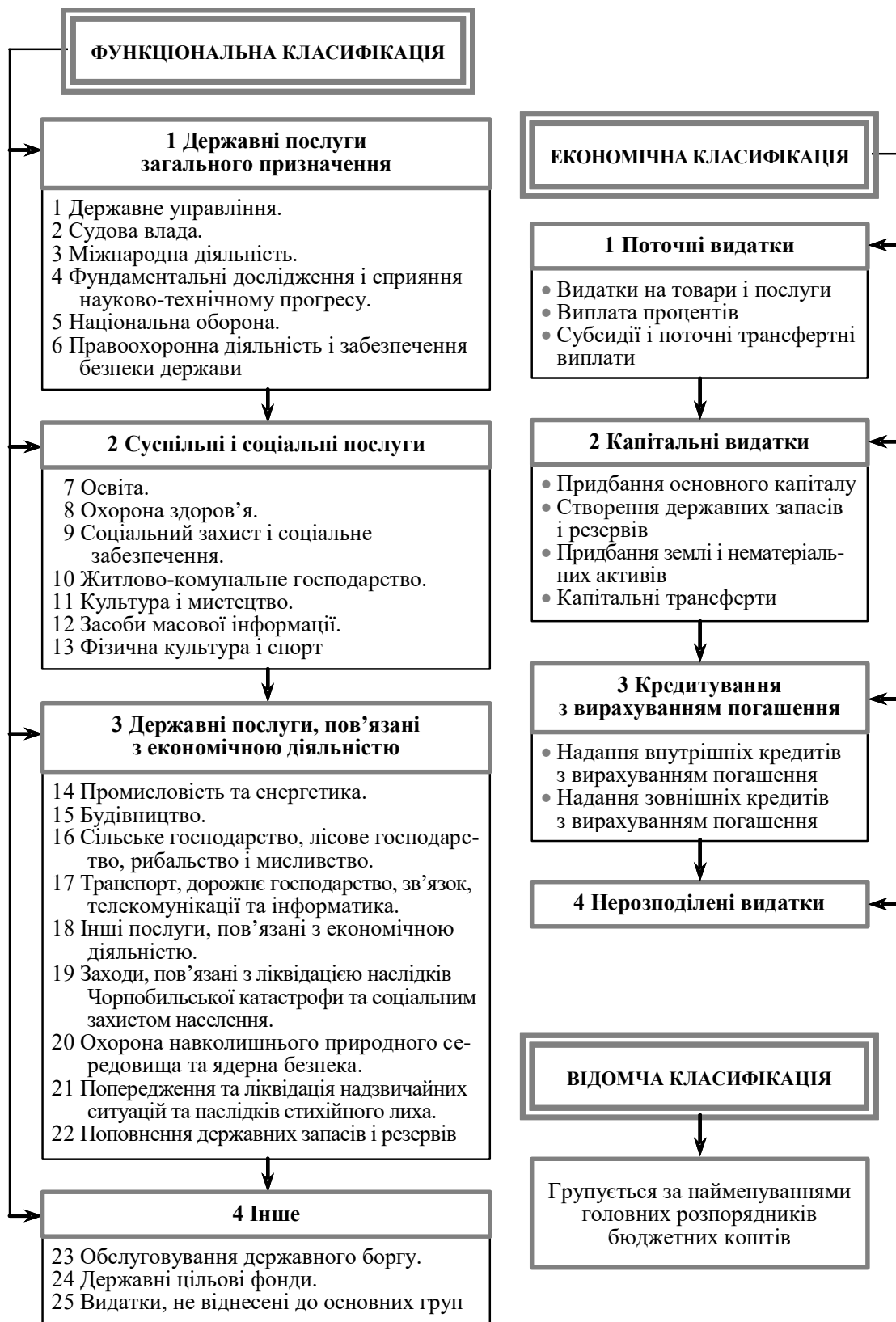

Рисунок 8.2 – Класифікація видатків державного бюджету

Рисунок 8.3 – Установи, які перебувають на кошторисному фінансуванні

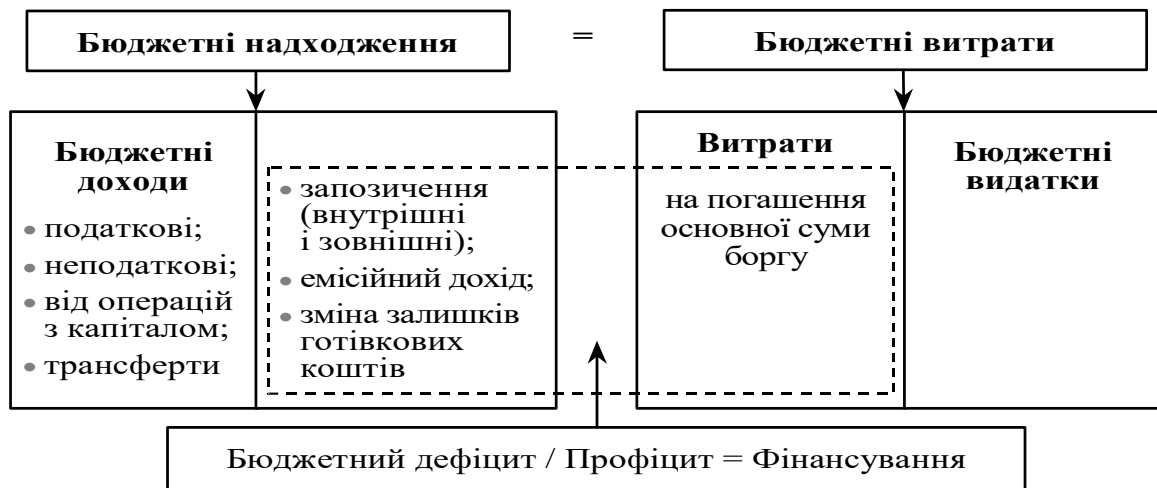

Рисунок 8.4 – Бюджетний баланс

Рисунок 8.5 – Центральні джерела фінансування дефіциту бюджету

Рисунок 8.6 – Причинно-наслідкова діалектика бюджетних дефіцитів

Рисунок 8.7 – Структура місцевих джерел фінансування дефіциту бюджету

Список літератури

- 1 Романенко, О.Р. Фінанси [Текст]: підручник / О.Р. Романенко. – 4-те вид., стереотип. – К.: Центр учбової літератури, 2009. – 310 с.
- 2 Буряк, П.Ю. Фінанси [Текст]: підручник / П.Ю. Буряк, С.Д. Смолінська, Н.Б. Татарин. – К.: Хай-Тек Прес, 2010. – 391 с.
- 3 Кудряшова, В.П. Фінанси [Текст]: навч. посібник / В.П. Кудряшова. – Херсон: Олді-плюс, 2011. – 351 с.
- 4 Василик О. Д. Теорія фінансів [Текст]: підручник / О.Д. Василик. — К.: НІОС, 2000. – 344 с.
- 5 Финансы [Текст]: учебник / под ред. Л. А. Дробозиной. — М.: ЮНИТИ, 1999. – 350 с.